

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

is *AL* 43

BULLETIN

Tweemaandelijks tijdschrift voor monumentenzorg,
architectuurgeschiedenis, archeologie,
cultuurbesluit, musea en archieven

Walburg Pers

1991 - 5

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermer-vrouwe H.K.H. Prinses
Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de
KNOB, tevens orgaan van de
Rijksdienst voor de Monumentenzorg
en de Rijksdienst voor het
Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

Prof. dr. ir. F. W. van Voorden
(hoofdredacteur), prof. dr. E. R. M.
Taverne (adviseur), mevr. drs.
M. M. A. van Boven, mevr. drs.
M. L. A. J. Th. Brekelmans, mevr. drs.
M. J. Dolfin, mevr. drs. J. B. Geerlink,
mevr. drs. M. Krauwer, dr. ir.
R. A. F. Smook, prof. dr. ir.
C. L. Temminck Groll, ir. P. C. van
Traa, mevr. M. P. Wolff, prof. dr.
A. van der Woud.

Redactieraad

Drs. U. F. Hylkema (voorzitter),
prof. dr. W. J. H. Willems,
mr. C. H. Goekoop, drs. J. F. van
Regteren Altena, drs. C. O. A. Baron
Schimmelpenninck van der Oije,
ir. C. J. Vriesman, mevr. drs.
M. J. H. Willinge.

Lay-out en vormgeving

Walburg Pers.

Summaries

Mevr. drs. M. L. A. J. Th. Brekelmans,
V. M. Schmidt en M. Gudwin.

Abonnementen

Bureau KNOB,
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756
Abonnement en lidmaatschap KNOB:
f 65,—; f 40,— (t/m 27 jr); f 100,—
(instelling etc.). Opzeggingen voor
1 december van het jaar.

Losse nummers en druk

Walburg Pers
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 05750-10522.

Losse nummers f 15,—.

ISSN 0166-0470

157

Theo van Mierlo

Alexander Pasqualini (1493-1559)
architect en vestingbouwkundige

175

Victor M. Schmidt en Mark Gudwin

**De zogenaamde bisschopszetel in de
Cunerakerk te Rhenen**

180

Publikaties

A. F. W. Bosman, De Onze Lieve
Vrouwekerk te Maastricht (recensie: *Victor
M. Schmidt*); J. R. Roding, Christiaan IV
van Denemarken (recensie: *K. Ottenheim*);
Myriam Daru, Een verdwijnend industrie-
landschap (recensie: *Ypie Attema*)

183

Recent verschenen

184

Berichten

Archeologie: Bodemonderzoek Kampen,
Het is verboden te . . . , Schliemann en
Troje in Leiden, Archeologie in de krant,
Stadsarcheologie Breda, Permanente
expositie Vermaning, Cursussen
Monumentenzorg: Jaarverslag RDMZ,
Sloop of behoud (raadhuys Wateringen),
Rijksmonumenten, drs. U. F. Hylkema
interim-directeur RDMZ, Bouwplannen
voor Sociale Verzekeringsbank
Amsterdam
Archieven: Methoden voor
massaconservering

189

KNOB

Berichten en mededelingen

190

Tentoonstellingen

Rijke oogst van schrale grond, Vroomheid
inprenten, Haagse stadsgezichten
1550-1800, Blikfabricage in Nederland
1800-1990, Rembrandt, de Meester en
zijn Werkplaats

192

Summaries

192

Auteurs

*Omslag: Alexander Pasqualini, ontwerp
vestingwerken Kampen (Hagenpoort),
1543 (bron: Gemeentearchief Kampen).*

BULLETIN KNOB

Jaargang 90, 1991, nummer 5

Alexander Pasqualini (1493-1559) architect en vestingbouwkundige

Theo van Mierlo

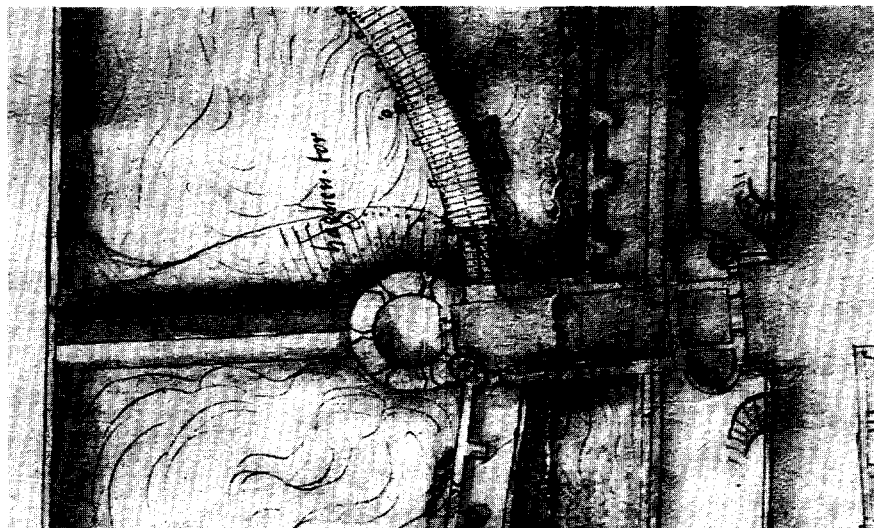
Alexander Pasqualini was vanaf circa 1531 als artilleriemeester en architect in dienst bij de heren van Egmond. Na de dood van Maximiliaan van Egmond in 1548 vervulde Pasqualini tot aan zijn overlijden in 1559 de functie van landsbouwmeester bij de hertog van Gulik, Kleef en Berg (Willem V 'de Rijke').

De Italiaan Pasqualini stond aan de wieg van de introductie van de renaissance-bouwkunst in de Noordelijke Nederlanden. Het feit dat de architectuur van de klassieke Italiaanse renaissance slechts korte tijd standhield en de renaissance-architectuur in de Nederlanden in de tweede helft van de zestiende eeuw een geheel eigen richting opging¹ heeft er wellicht toe bijgedragen dat de naam Pasqualini in de vergetelheid raakte.

Eerst in de jaren twintig en dertig van onze eeuw werd de persoon van Pasqualini weer tot leven geroepen. In 1925 verscheen het artikel van dr. Fr. Lau, 'Die Architectenfamilie Pasqualini', waarin de Duitse jaren van de architect en de werkzaamheden van zijn zonen en kleinzonen worden belicht.² Met betrekking tot het Nederlandse grondgebied zijn het Labouchère, Beelaerts van Blokland en Vermeulen geweest die Pasqualini en zijn werkzaamheden aan de vergetelheid hebben ontrukkt en hebben gewezen op zijn betekenis met betrekking tot de renaissancebouwkunst en de vestingbouw in ons land.³ Na de Tweede Wereldoorlog bleef de betekenis van Alexander Pasqualini algemeen onderkend. Toch heeft dit niet geleid tot vervolgstudies. Wie kennis wil nemen van leven en werk van deze Italiaanse architect, moet zijn informatie uit talrijke publicaties bijeenprokkelen. Een algemeen overzicht, zoals wel aanwezig in de Duitse taal⁴, ontbreekt in ons land.

Wel verscheen in 1959 van de hand van de toenmalige algemeen rijksarchivaris H. Hardenberg een overzicht met verschillende nieuwe feiten over de Nederlandse jaren van Pasqualini. Maar dit franstalige artikel, opgenomen in een Italiaanse bundel, is nauwelijks bekend en zelden aangehaald.⁵ Aan Pasqualini's werk in het Duitse Rijngebied en aan zijn zonen en kleinzonen die hun vader en grootvader als landsbouwmeester opvolgden, is in de Nederlandse literatuur in het geheel geen aandacht geschonken.

Een algemeen overzicht over de architect Alexander Pasqualini en zijn familie, zoals hieronder zal volgen, is op zijn plaats omdat sinds kort op basis van onderzoek door de auteur dezes twee zestiende-eeuwse manuscriptkaarten met grote zekerheid aan



Afb. 1. *Détail van het ontwerp voor de vestingwerken van Kampen (Hagenpoort), Alexander Pasqualini, 1543 (bron: Gemeentearchief Kampen; zie ook: omslag en afb. 12).*

Pasqualini toegeschreven kunnen worden. Het betreft hier een kaart uit 1543 van een deel van de Kamper stadsmuren die zich bevindt in het Gemeentearchief van Kampen en een 1541 gedateerde plattegrond van het kasteel te Grave, berustende in het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Aan beide kaarten zal in deze bijdrage uitvoerig aandacht worden besteed. De 'vondsten' maken duidelijk dat hernieuwde aandacht voor Alexander Pasqualini en zijn ontwerpen nieuwe ontdekkingen in de vorm van onbekend kaartmateriaal of vermeldingen in schriftelijke bronnen aan het licht kunnen brengen.

Alexander Pasqualini

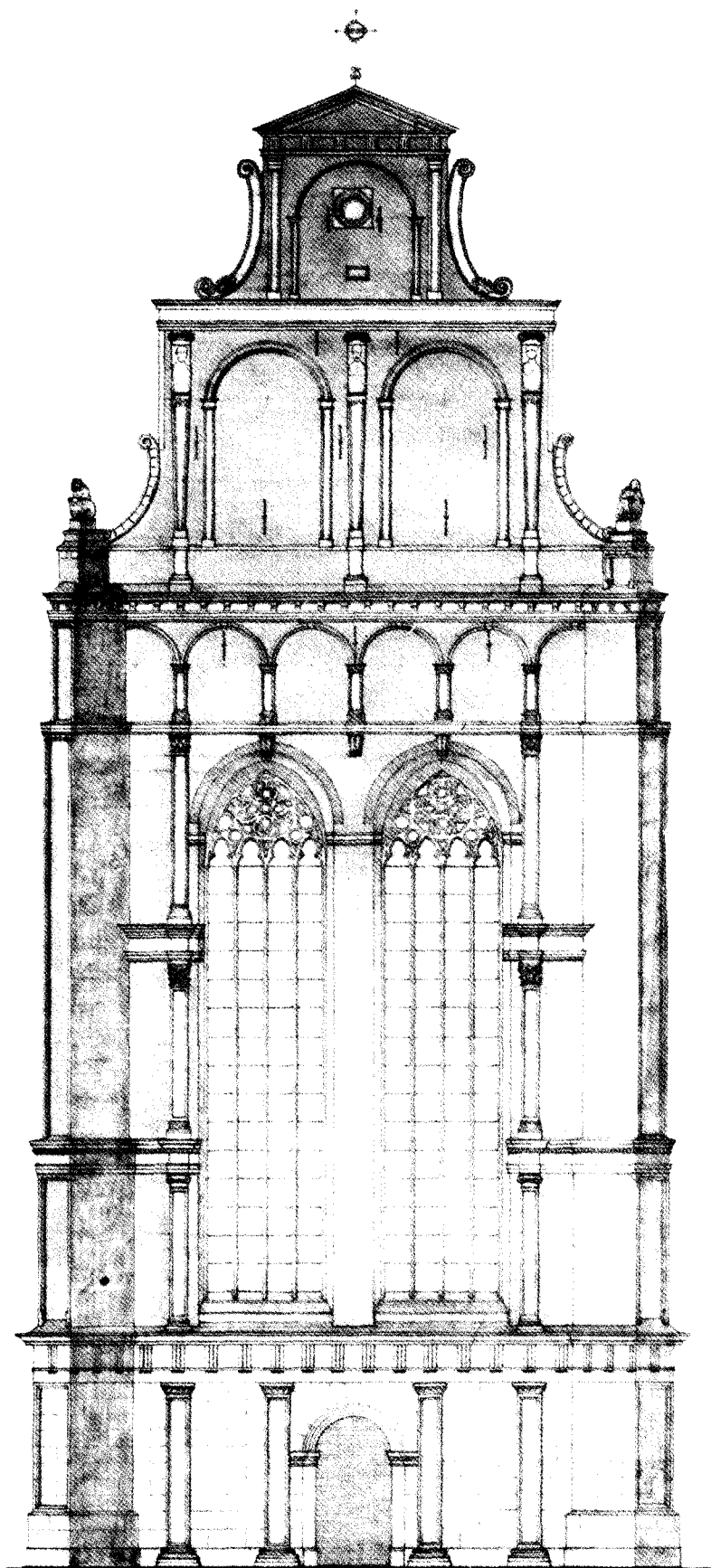
Alexander werd op 5 mei 1493 te Bologna geboren als zoon van Paulus Pasqualini, die behoorde tot de adellijke elite van de stad. Wolff-Metternich stelt in een artikel uit 1953 dat Alexander omstreeks 1510 naar Rome moet zijn vertrokken. Hier moet hij zijn opleiding als vestingbouwkundige maar ook als architect hebben genoten in een omgeving die gedomineerd werd door beroemde renaissance-architecten als Bramante, Rafaël en Peruzzi.⁶

Volgens familieoverlevering zou Alexander vervolgens in 1530 op uitnodiging van keizer Karel V – die van december 1529 tot en met maart 1530 vanwege zijn kroning tot keizer door Paus Leo X in Bologna verbleef

– in diens gevolg mee naar het noorden zijn getrokken. Meer waarschijnlijk is het echter dat hij mee naar het noorden is gegaan op verzoek van Karels kamerheer Hendrik III van Nassau en de jonge Maximiliaan van Egmond. Maximiliaan was de zoon van Floris van Egmond, graaf van Buren en Leerdam, heer van onder meer IJsselstein, stadhouder van Holland, Zeeland, Gelderland en West-Friesland en een van de belangrijkste legerbevelhebbers van Karel V.⁷

Floris' bezittingen lagen zeer kwetsbaar ten opzichte van het anti-Habsburgse Gelre, zodat een goed vestingbouwkundige zeer welkom geweest moet zijn. Het is mogelijk dat Pasqualini de plaats innam van de eind 1531 overleden Rombout II Keldermans. Er hebben namelijk verschillende contacten bestaan tussen Rombout en Floris van Egmond. Er wordt dan ook wel verondersteld dat er van een ambtelijk dienstverband van Rombout met Floris sprake geweest moet zijn.⁸

Overigens stond Pasqualini niet alleen in zijn vertrek naar het noorden van Europa. Door de oorlogshandelingen op het Italiaanse grondgebied in de eerste decennia van de zestiende eeuw en met name na de inname en plundering van Rome in 1527 door het huurlingenleger van Karel V, was het emplot voor vele kunstenaars aanzienlijk beperkt. Een uittocht van Italiaanse schilders, beeldhouwers en architecten naar de Europese adellijke hoven was het gevolg. Bovendien maakten de ontwikkelin-



Afb. 2. De zuidgevel van de St. Elisabethskerk te Grave, restauratieplan (Walter Kramer, architect bna).

gen in de aanvalswapens de toepassing wenselijk van de nieuwste ideeën op het gebied van de vestingbouw, zoals die zich vanaf de vijftiende eeuw vooral in Italië voltrokken. Hiertoe werd aanvankelijk vooral een beroep gedaan op Italiaanse vestingbouwkundigen, waarvan er in de zestiende eeuw ook verschillende in de Nederlanden werkzaam zijn geweest.⁹

Behalve Alexander Pasqualini treffen we in de eerste helft van de zestiende eeuw dan ook verschillende andere Italianen aan in ons land. Zo was Thomas Vincidor – eveneens afkomstig uit Bologna – in 1519 door Rafaël naar Brussel gestuurd om er toezicht te houden op de vervaardiging van wandtapijten, door Rafaël in opdracht van paus Leo X ontworpen. Hij was echter ook veelvuldig te vinden aan het hof van Hendrik III van Nassau te Breda. Vincidor wordt gezien als de ontwerper van de galerij van het kasteel van Breda, thans K.M.A. Andere Italianen zijn onder meer de vestingbouwkundigen Marco da Verona en Donato di Boni. De laatstgenoemde is onder meer verantwoordelijk voor het ontwerp van fort Rammekens te Ritthem bij Vlissingen.¹⁰

In dienst van Floris en Maximiliaan van Egmond

De eerste vermelding van Alexander Pasqualini in de Nederlanden dateert uit 1532. Hij blijkt zich dan op te houden in de stad IJsselstein, de zetel van het Huis Egmond. Ongetwijfeld hield zijn verblijf aldaar verband met de bouw van de nieuwe kerktoeren, zijn eerste grote bouwopdracht nadat Alexander in dienst was gekomen bij Floris van Egmond. Hoewel het niet expliciet uit de schriftelijke bronnen blijkt, wordt op vooral stylistische gronden algemeen aangenomen dat Pasqualini niet alleen de leiding over de bouwwerkzaamheden had, maar ook verantwoordelijk is geweest voor het ontwerp van de toren van de St. Nicolaaskerk.

De toren, waarvan de bouw in 1535 werd voltooid, wordt gezien als het eerste monumentale bouwwerk van een Italiaanse renaissance-architect in noordwest Europa. Bij de toren van IJsselstein ziet men voor het eerst de in de Italiaanse renaissance-architectuur zo geliefde ordenbouw met klassieke pilasters (dorisch, ionisch, korintisch) toegepast. Ook de friezen met in de onderste (dorische) lijst triglyfen die de geledingen van elkaar scheiden, de diepe nissen met schelpmotieven en een herhaling van het boogmotief zijn karakteristiek. Van de huidige toren behoren de vierkante onderbouw en de eerste geleding van de achzijdige bovenbouw tot het onder Pasqualini's leiding tot stand gekomen bouwwerk. De tweede achtkant is in 1632-1635 herbouwd, nadat de toren in 1568 door brand was beschadigd. Na opnieuw een brand in 1911, werd in 1925-1927 de huidige bekroning in de geest van de Amsterdamse school aangebracht na een ontwerp van Michel de Klerk.

Hardenberg veronderstelt dat Pasqualini tijdens de bouw van de kerktoeren ook gewerkt moet hebben aan het kasteel van IJsselstein. De kasteeltoren, thans nog het enig overgebleven deel van het eind negentiende eeuw gesloopte kasteel, moet volgens hem in 1531/32 door Alexander gebouwd zijn. Maar in recente literatuur wordt ook Rombout II Keldermans als mogelijke bouwster van de kasteeltoren gezien.¹¹

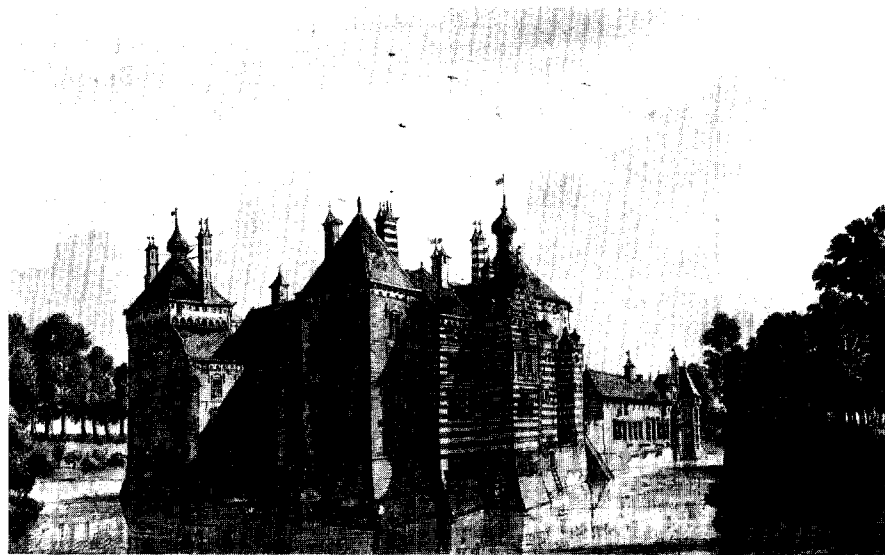
Alexander Pasqualini heeft zijn kwaliteiten als architect niet alleen in IJsselstein kunnen tonen, maar ook bij andere kastelen en in steden die tot de bezittingen van de heren van Egmond behoorden.

Uit bewaard gebleven rekeningen is bekend dat onder toezicht van de Italiaanse architect bij het kasteel van Grave – dat feitelijk toebehoorde aan Karel V, maar waarvan Floris zich sinds 1517 pandheer kon noemen – de zogeheten koningszaal of Cuyckse kamer, alsmede nog een tweede vertrek, ingrijpend werden verbouwd en verfraaid.¹² Van hetzelfde kasteel en zijn directe omgeving is, zoals in de inleiding reeds vermeld, een door Pasqualini in 1541 gemaakte plattegrond bewaard gebleven (waarop nog nader teruggekomen zal worden).

Op grond van zijn betrokkenheid bij verbouwingen die aan het kasteel hebben plaatsgevonden, wordt tevens verondersteld dat de grafelijke architect verantwoordelijk is geweest voor het ontwerp van de fraaie renaissance zuidgevel van de Sint Elisabethskerk in dezelfde stad.¹³ De traditionele spitsboogvensters zijn hier opgenomen binnen pilasterstellingen die doen denken aan die te IJsselstein en bij het nog te bespreken kasteel te Jülich. Ook de te IJsselstein toegepaste friezen met triglyfen en de boogmotieven vindt men bij deze eind jaren zeventig fraai gerestaureerde transeptgevel terug.

Net als bij de kerk te Grave, is Pasqualini's betrokkenheid bij de N.H. kerk te Buren niet via schriftelijke bronnen te staven. Toch wordt ook hier via vergelijking met de toren te IJsselstein, de onderste geleding van de achzijdige bovenbouw van de kerktoeren van Buren als een ontwerp van Pasqualini beschouwd. Ook in Buren is de bovenste geleding en de houten lantaarn van latere datum. Het is in 1665 ontworpen door Pieter Post nadat de oorspronkelijke, door Pasqualini ontworpen kegelvormige spits bij de stadsbrand van 1575 was beschadigd. Deze spits is nog wel te zien op een vroeg zeventiende-eeuwse tekening van Roeland Savery.¹⁴ De nieuwe door Pasqualini ontworpen achzijdige bovenbouw in strenge renaissancevormen met opnieuw pilasters, diepe nissen en rondbogen, hield waarschijnlijk verband met de plaatsing van een klokkenspel in de kerktoeren. In 1544 laat Pasqualini tenminste vanuit Antwerpen onder meer veertien klokken naar Buren vervoeren.¹⁵

Tot een van Pasqualini's belangrijkste bouwwerken in de Nederlanden naast de kerktoeren van IJsselstein, behoorde evenwel ongetwijfeld het kasteel van Buren. Tijdens vijandelijke aanvallen in 1493 door de



Afb. 3. Kasteel te Buren vanuit het zuidwesten in 1570; aquarel van Jan de Beyer (Koninklijke Verzamelingen 's-Gravenhage, H.K.H. prinses Juliana der Nederlanden).

hertog van Gelre – Floris' achterneef Karel van Egmond, die sinds 1492 zijn aanspraken op Gelre deed gelden – had niet alleen het stadje Buren maar ook het erbij gelegen kasteel het zwaar te verduren gehad en aanzienlijke schade geleden. Vanaf de jaren twintig van de zestiende eeuw liet graaf Floris van Egmond het kasteel ingrijpend herstellen, vergroten en verfraaien. Hardenberg veronderstelt dat het herstelplan zelf niet door Pasqualini is ontworpen, maar door de Antwerpse goudsmit Alexander van Bruchsal, welke in oudere literatuur verward wordt met Alexander Pasqualini.¹⁶ Het was echter wel onder Pasqualini's leiding dat het kasteel door tal van renaissance-decoraties tot een paleis in Italiaanse stijl werd omgebouwd. Kenmerkend daarbij is, dat rond de binnenplaats een galerij werd aangebouwd voorzien van zuilen, bogen en in de boogzwikken medaillons. Deze situatie is thans nog te vinden bij het kasteel van Breda, waar de galerij naar ontwerp van Thomas Vincidor tot stand kwam. Hier in Breda werd ook het beeldhouwwerk ten behoeve van de galerij voor het kasteel te Buren vervaardigd. Beide kastelen, die in Buren en Breda, voldeden met de aanleg van een galerij aan een van de belangrijkste criteria van de Italiaanse renaissance-paleizen, namelijk een open galerij die een vierkante binnenplaats omsloot.

In Breda werd dit ideaalbeeld eerst in de zeventiende eeuw in opdracht van stadhouder Willem III voltooid, nadat in de zestiende eeuw de bouw tot slechts 2½ vleugel was gevorderd. De binnenplaats van het kasteel van Buren is blijkens een plattegrond van het kasteel in het Koninklijk Huisarchief, tenminste aan drie, en mogelijk aan vier zijden omgeven geweest door een galerij.¹⁷ In het archief van de Nassausche Domeinraad bevinden zich nog een drietal tekeningen van de kapconstructies van de verschillende galerijen. De tekeningen worden op ba-

sis van het handschrift toegeschreven aan Alexander Pasqualini.¹⁸ Het kasteel te Buren, waarvan in 1545 bij een bezoek van keizer Karel V aan het kasteel wordt vermeld dat het is voltooid en volledig ingericht, is helaas in de vorige eeuw volledig gesloopt. Behalve verschillende tekeningen van de buitenzijde van het kasteel, resten thans nog slechts een groot aantal beeldhouwde bouwfragmenten, vooral afkomstig van de galerij, zoals zeven kapitelen met onder meer het wapen van de Van Egmonds en Floris' wapenspreuk 'Sans Faute', tientallen boogstukken en een tweetal medaillons met een portret, mogelijk voorstellende de ouders van Floris, namelijk Frederik van Egmond en Aleida van Culemborg. Ook andere fragmenten uit zowel de zestiende als de zeventiende eeuw zijn bewaard gebleven, waaronder fragmenten van zuiltjes, architraven, friezen en daklijsten.

Vestingbouwkundige van de heren van Egmond

Ten aanzien van Pasqualini's vestingbouwkundige werkzaamheden zijn wij, in tegenstelling tot bij zijn architectonische activiteiten, volledig aangewezen op schriftelijke bronnen.

De ons bekende werkzaamheden van Pasqualini als vestingbouwkundig ingenieur van de heren van Egmond beperken zich tot de jaren veertig van de zestiende eeuw. Maximiliaan van Egmond was toen inmiddels zijn vader opgevolgd als kapitein-generaal der Nederlanden en was sinds 1540 tevens stadhouder van Friesland, Overijssel, Groningen en Groningerland. Het merendeel van de vestingbouwkundige activiteiten van de grafelijke artilleriesmeester of ook wel walmeester, hield verband met de Gelderse Oorlog, die begin jaren veertig in volle hevigheid woedde. In 1538 was het hertog-

schap van Gelre-Zutphen in handen gekomen van hertog Willem V van Gulik, Kleef en Berg, die geenszins van plan was hiervan afstand te doen ten gunste van de Habsburgers (keizer Karel V). Door allerlei bindingen met andere Europese vorstenhuizen leek Willem V zijn positie alleen maar te verstevigen. En vanuit Gelre zelf maakte diens veldheer Marten van Rossem de gebieden rondom dit hertogdom onveilig.¹⁹ In 1542 trok deze onder meer plunderend en brandschattend door Brabant. De Brabantse steden, waaronder 's-Hertogenbosch, hadden ondertussen vanuit Brussel – waar men het Gelders gevaar ook had zien aankomen – bevel gekregen vaart te zetten achter de verbetering van de verdedigingswerken. Uiteindelijk zou Den Bosch aan Van Rossems dreiging ontsnappen omdat het hoofddoel Antwerpen bleek te zijn. Hoewel de direkte dreiging voor 's-Hertogenbosch daarmee was verdwenen, zette men de in 1540 aangevangen werkzaamheden ter verbetering van de verdedigingswerken voort, 'om alle perikelen te verhueden'. Niet voor niets, want in 1543 verscheen Van Rossem wel voor de stad om deze, uiteindelijk tevergeefs, op te eisen.²⁰ Even ervoor, op 9 juli 1543, had hij nog met succes de stad Amersfoort veroverd, na eerst in de wijde omgeving van deze stad flink huisgehouden te hebben. De Gelderse kwestie kwam tenslotte tot een definitief einde nadat de keizer in augustus 1543 zelf met een strijdmacht van 40.000 soldaten in het Nederrijnse gebied een beslissing forceerde. Met het Verdrag van Venlo (7 september 1543) kwamen Gelre en Zutphen definitief in handen van Karel V. Hertog Willem werd in genade aangenomen en mocht zijn overige landen behouden.

De direkte dreiging van Marten van Rossem is ongetwijfeld de voornaamste reden geweest dat Pasqualini steden onder het gezag van graaf Maximiliaan van nieuwe vestingwallen voorzag (Buren en Leerdam). In brieven, begin juli 1543 gericht aan Maximiliaan, informeert Pasqualini zijn heer over de stand van zaken zowel ten aanzien van de troepenbewegingen in de omgeving van de grafelijke gebieden, als ten aanzien van de voortgang van zijn werkzaamheden.²¹ Zo schrijft Alexander onder meer dat de wal om Buren binnenkort klaar zal zijn, ondanks een eigenaardige verzakking die heeft plaats gehad. Ook de wal rond het kasteel was reeds mooi om te zien, aldus de architect.²² In een andere brief toont hij ondertussen zijn bezorgdheid met betrekking tot de verdediging van Buren tegen de Geldersen. Hij verzoekt Maximiliaan dan ook de stad Buren te bevelen beter voor de bewaking van in het bijzonder de stadspoorten te zorgen en geen Geldersen tot de stad toe te laten. Verder laat hij de stadhouder weten dat hij nu ook door Leerdam gevraagd is een begin te maken met de aanleg van hun wal. Deze vestingwal moest bovendien voorzien worden van enkele platforms, vanwaar middels flankvuur de stadsmuren extra verdedigd konden worden.

Ook bij Grave, waarvan Maximiliaan pandheer was, werd de stadswal in de omgeving van het kasteel tussen 1542 en 1545 in opdracht van Karel V ingrijpend verbeterd. Het werk stond onder supervisie van de keizerlijke bouwmeesters in Brabant Peter van Wyenhoven en Wouter de Cock. Maar blijkens de bewaard gebleven rekening van de werkzaamheden wordt in 1543 ook Alexander Pasqualini ter visitatie van het werk naar Grave geroepen. Tot hoever zijn betrokkenheid bij de werkzaamheden gaat, blijft echter onduidelijk.^{22a}

Pasqualini was niet alleen werkzaam aan de verdedigingswerken van de steden binnen het grondgebied van Maximiliaan van Egmond. Ook verschillende andere steden in de Nederlanden wensten, aangespoord door de Gelderse oorlogsdreiging, gebruik te maken van de kennis van deze Italiaanse vestingbouwkundige om hun verdedigingswerken beter bestand te doen zijn tegen het steeds zwaarder wordende geschut.

Zo verzonden reeds in september 1541 de burgemeesters van Luik een brief aan graaf Maximiliaan met het verzoek Mr. Alexander enige tijd aan hen af te staan om de stad van advies te dienen inzake de nieuwe fortificaties. Het antwoord van de graaf is onbekend; eveneens of Pasqualini het Luikse stadsbestuur inderdaad adviezen heeft kunnen geven.²³ Het is echter heel goed mogelijk dat Pasqualini, gezien de vele werkzaamheden te Buren, geen toestemming heeft verkregen om naar het Luikse af te reizen. Wel heeft Pasqualini een andere Zuidnederlandse stad, namelijk Diest, van advies gediend, blijkens een brief door het stadsbestuur in oktober 1542 aan de Raad van de prins van Oranje gestuurd. Waaruit de adviezen bestonden is echter ook ten aanzien van deze stad onbekend.²⁴

De inhoud van de bemoeienis is wel bekend ten aanzien van de stad 's-Hertogenbosch, dat op last van Brussel haar vestingwerken aan het verbeteren was. Hier werd de vestingbouwkundige begin 1542 door het stadsbestuur ontboden om een ontwerp te maken voor een nieuw bolwerk dat voor de Orthenpoort aan de noordzijde van de stad moest verschijnen.²⁵ Na eerst een ontwerp – 'seer constelyck ende subtylyck metter pennen getoigen ende beworpen' – op papier gemaakt te hebben, kreeg Pasqualini opdracht om 'tot meerder zekerhey' hiervan een houten maquette te maken, 'dair hij langhen tijd over doende is geweest, mits dair veele wercx subtylyck ende seer konstelyck inne gemaickt was'. Pasqualini heeft de maquette waarschijnlijk niet ter plaatse gemaakt maar te Buren, waar de bouwwerkzaamheden aan het kasteel en zijn omwalling nog in volle gang waren. Op 17 maart, 19 april en opnieuw op 27 april 1542 werd door het Bossche stadsbestuur een bode naar Buren gestuurd met een brief, om bij Pasqualini te informeren naar de stand van zaken. Nadat de maquette uiteindelijk voltooid was, werden door Alexander vervolgens de werklieden in 's-Hertogenbosch

omtrent de uit te voeren werkzaamheden onderdicht. Pasqualini nam zelf niet de leiding over de werkzaamheden. Dit liet hij over aan Mr. Coenraat uit Buren, mogelijk een van zijn meester-metselaars en 'een konster ende meester van zynen ambacht', aldus de Bossche stadsrekening.²⁶ Het bolwerk is waarschijnlijk nooit geheel voltooid en moest uiteindelijk plaats maken voor de citadel, waarin thans het Rijksarchief in Noord-Brabant is gehuisvest.

Niet alleen van 's-Hertogenbosch, maar ook van andere steden is bekend, dat Pasqualini er een ontwerp op papier, al dan niet vergezeld van een maquette, heeft vervaardigd. Zo maakt hij in 1543 naar aanleiding van het gerucht dat Marten van Rossem na de inname van Amersfoort Kampen zal belegeren, een ontwerp op papier ter verbetering van verdedingsmogelijkheden aan de noordzijde van deze stad. Op zijn verblijf te Kampen en de door hem gemaakte kaart wordt nog nader teruggekomen.

In februari/maart 1545 maakte 'Mr. Alexander van Bononia uuyt Italiën, dienaar van den graeff van Buren' in opdracht van het Amsterdamse stadsbestuur 'een patroen omme daer naer te maicken die nyeuwe muringe tusschen Screyhouck ende St. Tonispoort (= thans de Waag) mit alzulcke thoernen, rondeelen ende stryckweringen als daer dienen ende van noede wezen zouden'. Nog hetzelfde jaar werden de werkzaamheden aangevangen en begin september was al een aanzienlijk deel van de nieuwe muur voltooid.²⁷ Dank zij de plattegronden van Amsterdam van Cornelis Anthonisz. uit 1544 (gemaakt naar zijn geschilderde vogelvlucht uit 1536/38) en van Jacob van Deventer uit circa 1560, weten we waaruit de veranderingen tussen St. Anthonispoort en Schreierstoren bestonden. De oude muur ter plaatse met daarin drie muurtorens, nog zichtbaar op de kaart van Anthonisz., werd vervangen door een nieuwe muur (met aan de binnenzijde misschien een aarden wal voor geschut?) met daarin op de plaats van de vroegere St. Nicolaastoren – de middelste van de drie muurtorens – een groot rondeel, een situatie die we aantreffen op Van Deventers plattegrond.²⁸ Alexander was begin 1545 in Amsterdam gearriveerd vanuit Antwerpen. In de tweede helft van het jaar 1544 bleek Pasqualini zich namelijk in verschillende Vlaamse steden, waaronder Mechelen en Brussel, op te houden ten behoeve van onder meer de aanschaf van kruit en kogels. Mogelijk waren deze bestemd voor de strijd die Maximiliaan als keizerlijk veldheer te zamen met de legers van de Engelse koning Hendrik VIII in 1544 in Frankrijk leverde tegen de Franse koning Frans I. Maar het is ook denkbaar dat kogels en kruit dienden te behoeve van het uittesten van een kanon te Mechelen, waarover Pasqualini de graaf ook bericht. Dit kanon is waarschijnlijk het in 1544 door de Utrechtse geschutgieter Jan Tolhuis gegoeten kanon dat in 1545 naar Engeland verscheept werd als relatiegeschenk van Maxi-

miliaan aan Hendrik VIII. Het ruim zeven meter lange bronzen gevaarte, versierd met de wapens van Hendrik VIII en Maximiliaan van Egmond, bevindt zich nog steeds in het Engelse Dover.²⁹

Eind oktober van hetzelfde jaar 1544 verbleef Pasqualini in Antwerpen van waaruit hij een veertiental klokken naar Buren liet vervoeren, mogelijk voor een klokkenspel voor de St. Lambertuskerk aldaar. Of zijn aanwezigheid te Antwerpen ook nog verband hield met de aanleg van de nieuwe vestinggordel rond deze stad, zoals Vermeulen veronderstelde, is onbekend.³⁰

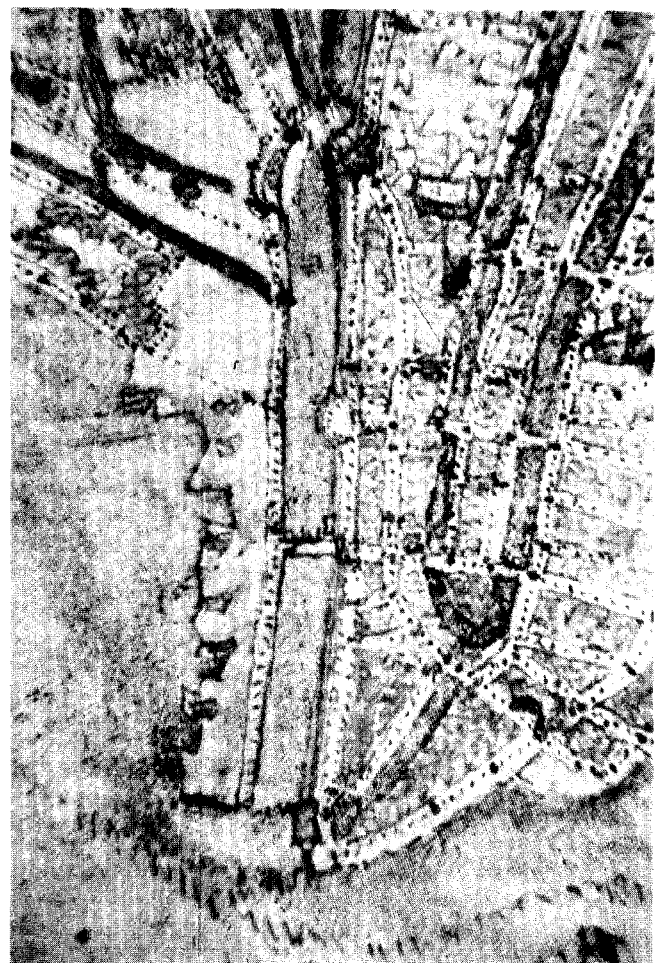
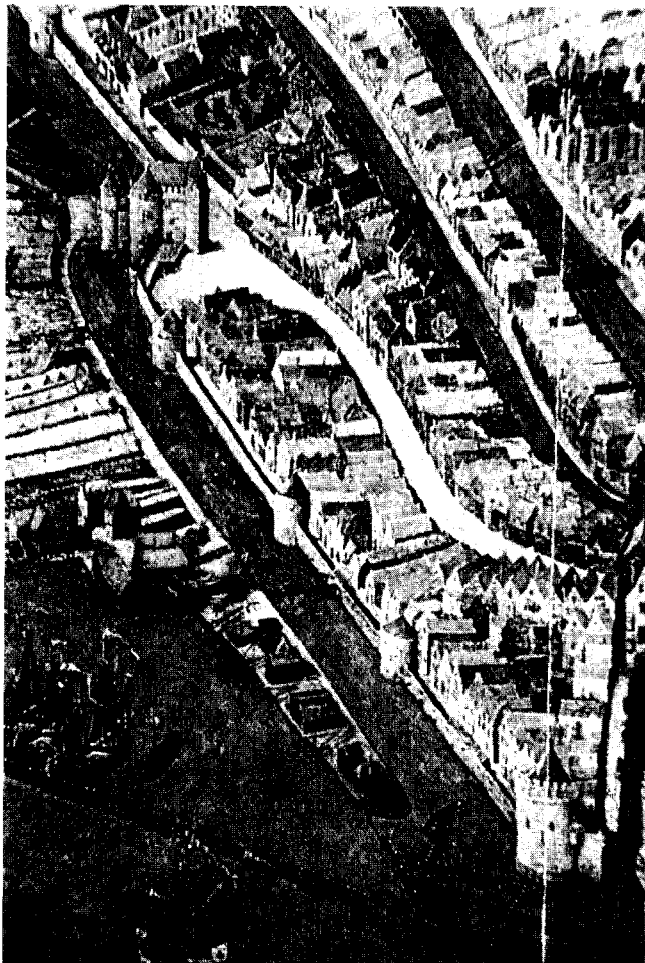
Tot slot komen we Alexander Pasqualini in 1546 nog tegen te Middelburg. Tussen 6 augustus en 7 november verbleef hij er ten huize van Mr. Claes Jansz. Chijs 'om te visiteren ende bewerpen een patroon, hoe men dese stadt soude mogen fortifiëren jegens de vianden'. Behalve een getekend ontwerp, maakte hij net als te 's-Hertogenbosch ook een 'patroon van houten verheven'. Behalve Pasqualini was ook zijn landgenoot Donato di Boni opgedragen een ontwerp te maken. Het was uiteindelijk diens ontwerp en niet dat van Pasqualini, dat uitgevoerd zou gaan worden.³¹

Het is onduidelijk of de stadsbesturen die van Pasqualini's diensten gebruik hebben gemaakt, zich evenals hun Luikse collega's eerst met een officieel verzoek tot de graaf van Buren hebben gericht. De bronnen geven hierover geen uitsluitsel. Zo vertrekt bijvoorbeeld wel op 12 oktober 1541 een stadsbode van 's-Hertogenbosch met 'besloeten brieven' naar Maximiliaan in Buren, om vervolgens drie dagen later weer met een 'besloeten antwoord' van de graaf terug te keren.³² Of het hier echter een verzoek tot het ter beschikking stellen van 's graafs architect betrof, blijft onduidelijk, temeer daar er vaker correspondentie plaats vond tussen Maximiliaan van Egmond en 's-Hertogenbosch.

Duidelijk is wel dat de steden fors dienden te betalen voor Pasqualini's adviezen. In Amsterdam ontving Alexander 12 ponden Vlaams (= 72 karolus gulden), in 's-Hertogenbosch 100 karolus gulden en in Middelburg kreeg hij maar liefst 500 karolus gulden voor zijn uiteindelijk niet uitgevoerde ontwerp. Deze vergoedingen zullen hoogstwaarschijnlijk in zijn geheel aan Pasqualini toegekomen zijn, ook al was hij feitelijk in dienst van Van Egmond. Het jaarsalaris dat

bouwmeesters in vaste dienst bij de hoge adel ontvingen, was echter relatief bescheiden van omvang. Het werd wel aangevuld met een vergoeding voor die dagen dat men voor zijn opdrachtgever werkte.³³ Extra inkomsten verkregen met het uitvoeren van werkzaamheden voor en het geven van adviezen aan derden, zullen daarentegen – indien de werkzaamheden voor de eigen heer dit toelieten en deze zelf geen bezwaren had – zeker welkom geweest zijn.

Aan Pasqualini's dienstverband bij de heren van Egmond kwam abrupt een einde door het plotselinge overlijden van Maximiliaan van Egmond daags voor kerstmis 1548 te Brussel. Maximiliaan liet geen zonen na die gebruik konden maken van Alexanders kwaliteiten. Hij had slechts één dochter, de toen vijftienjarige Anne van Egmond, die in 1551 in het huwelijk zou treden met Willem van Nassau, prins van Oranje. Alexander Pasqualini vond echter spoedig een nieuwe werkgever in de persoon van de vroegere vijand van zijn voormalige werkgevers, namelijk Willem V, hertog van Gulik, Kleef en Berg.



Afb. 4. De stadsmuur tussen de St. Anthonispoort (de Waag) en de Schreierstoren te Amsterdam; (a.) met de drie muurtorens op de plattegrond van Cornelis Anthonisz. (1538) en (b.) met één rondeel op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer (circa 1560).

In dienst van hertog Willem V 'de Rijke'

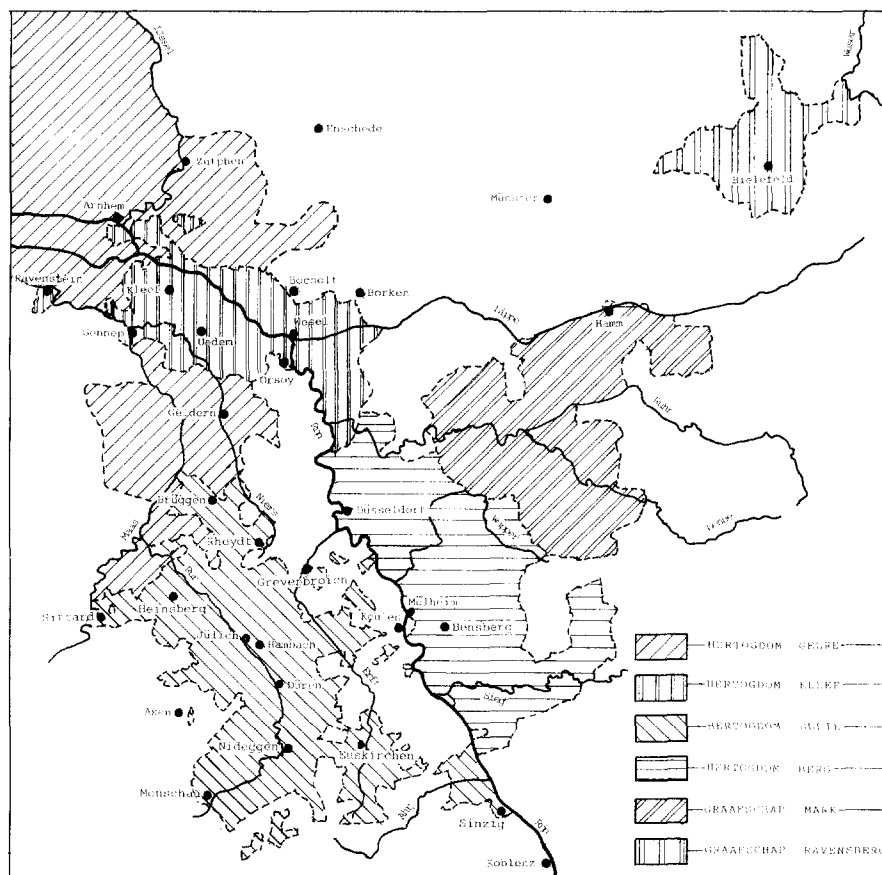
Op 19 april 1549 werd Alexander Pasqualini formeel aangesteld als hertogelijk bouwmeester in dienst van Willem V. Volgens de aanstellingsoorkonde moest Pasqualini zich met vrouw en kinderen – twee zonen en drie dochters – in Jülich vestigen. Hem werd een jaarsalaris van 200 Brabantse guldens toegezegd met daarboven nog een reeks van vergoedingen in natura, waaronder granen, brandstoffen en kleding.³⁴

Alexander en hertog Willem waren geen onbekenden voor elkaar. In een 26 april 1546 gedateerde brief van de hertog aan Maximiliaan van Egmond, herhaalt hertog Willem een al eerder door hem gedaan en door Maximiliaan reeds ingewilligd verzoek om enige tijd gebruik te mogen maken van de diensten van de grafelijke architect. Drie dagen later bevestigde Maximiliaan in een antwoord aan hertog Willem zijn belofte. Pasqualini was op 22 maart naar Maastricht vertrokken, aldus de graaf, en hij begreep niet waarom zijn bouwmeester nog niet bij de hertog was gearriveerd. Een 'reponse diplomatique' aldus Hardenberg, daarbij ten onrechte suggererend dat Pasqualini waarschijnlijk nooit naar Jülich is afgereisd.³⁵ In Duitse literatuur wordt namelijk het tegendeel aannemelijk gemaakt.

De oorlog met Karel V over de Gelderse opvolgingskwestie had met name in de laatste twee jaren van de strijd (1542/43) grote schade aangericht in hertog Willems landen. Vele kastelen waren vernield of ernstig beschadigd, terwijl ook de vestingwerken van menig stad grote schade hadden opgelopen. Mogelijk verlangde Willem V Pasqualini's advies over de mate waarin het een en ander hersteld dan wel gemoderniseerd kon en moest worden. Langer dan drie maanden is Pasqualini echter, althans in 1546, niet in het Rijnlandse geweest, want vanaf 6 augustus van dat jaar verbleef hij immers te Middelburg.

Waarschijnlijk hebben in 1546 ook de eerste oriënterende besprekingen plaatsgevonden betreffende de bouw van een citadel bij Jülich met daarbinnen een nieuw hertogelijk paleis en het ontwerpen van een volledig nieuwe vestingring rond de stad. Hoewel men reeds vanaf 1538 bezig was met het verbeteren van de Jülichse vestingwerken, wordt er vanaf 1546 volgens een geheel nieuw door Pasqualini uitgewerkt concept gewerkt. In de jaren 1547 en 1548 moet de architect blijkens de stadsrekeningen van Jülich ook meerdere malen in de stad vertoefd hebben.³⁶ Mogelijk heeft de architect in deze periode ook de maquette in hout van de citadel vervaardigd. Van dit aan Pasqualini toegeschreven ontwerp bestaan helaas alleen nog maar foto's.³⁷ Of en wanneer de maquette verloren is gegaan, is onbekend.

De bouw van kasteel en citadel en de aanleg van nieuwe vestingwerken rond Jülich is ongetwijfeld Pasqualini's belangrijkste bouwproject geweest dat hij in dienst van hertog



Afb. 5. De landen van hertog Willem V met in de tekst genoemde plaatsnamen (bron: D. Kastner, 'Johan Pasqualini und die Anfänge der Festung Wesel...', *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich-Kleve-Berg*; tekening auteur).

Willem heeft uitgevoerd, ook al werden de werkzaamheden eerst voltooid door zijn zoon Maximiliaan. Pasqualini ontwierp een regelmatige vijfhoek rond Jülich. Nadat een brand in 1547 de stad voor een belangrijk deel in de as had gelegd, werd ook het stratenpatroon bij dit ontwerp betrokken volgens ideeën van Peruzzi. De ideale geometrische opzet is door verschillende omstandigheden echter nooit volledig volgens het ontwerp van Pasqualini gerealiseerd.

Aan de noordoostzijde van de stad sloot de citadel met daarbinnen het paleis op de vestingring aan. Beide elementen, kasteel en citadel, waren volledig op elkaar afgestemd. Vestingbouwkunst en architectuur vormden een onafscheidelijke eenheid – zo typerend voor een renaissancevesting – waarbij de architectuur der heersers en politieke en militaire functies werden verweven tot een indrukwekkend eindresultaat. Het kasteel zelf kwam in opzet overeen met dat van Buren: een vierkante opzet met – in Jülich niet vooruitspringende – hoektorens, rond een open hof dat omgeven werd door een open galerij. Maar in tegenstelling tot Pasqualini's creatie te Buren dat in architectuur volledig teruggreep op Italiaanse voorbeelden, kan het slot te Jülich architectonisch worden gezien als een volkomen zelfstandig ontwerp van Alexander, dat tevens aan het begin staat van de renaissance-ar-

chitectuur in het Rijnland. Het in de loop van de eeuwen sterk verbouwde slot werd uiteindelijk door bombardementen tijdens de Tweede Wereldoorlog voor een belangrijk deel vernield. Slechts het meest kenmerkende onderdeel van het kasteel, de hofkapel in de oostvleugel, bleef naast enkele elementen in de oost- en noordvleugel, grotendeels gespaard. Deze kapel geldt niet alleen als een hoogstand van renaissance-bouwkunst, maar ook als het eerste en belangrijkste kerkgebouw in renaissancestijl van in ieder geval noordwest Duitsland.³⁸

De werkzaamheden van Alexander bleven uiteraard niet beperkt tot alleen Jülich. Het gehele hertogdom Gulik en in mindere mate ook de andere gebiedsdelen van hertog Willem V, hadden zwaar te lijden gehad van de Gelderse Oorlog in 1542 en 1543. Bovendien vereisten de veranderde oorlogstechnieken ook in de Duitse gebieden een aanpassing van de vestingwerken. We kunnen Pasqualini dan ook in alle gebiedsdelen van de hertog actief bezig zien.

Terwijl de werkzaamheden in Jülich in volle gang waren had Pasqualini tussen 1549 en 1559 ook het toezicht op de nieuwbouwwerkzaamheden die plaatsvonden aan het hertogelijk paleis te Düsseldorf. De exacte aard van de onder Pasqualini's verantwoording uitgevoerde werkzaamheden is onduidelijk. Verondersteld wordt echter, dat on-

der zijn leiding de noord- en zuidvleugel als mede de beide hoofdtorens van het paleis, tot stand zijn gekomen.³⁹ Van het na een verwoestende brand in 1872 gesloopte kasteel, bleef alleen de ronde noordelijke toren gespaard. De toepassing van onder meer pilasters, rondboogramen en fries met triglyfen bij de achzijdige bovenbouw van deze op de Rijnsoever staande toren, verradt overduidelijk de hand van de hertogelijke bouwmeester. In Düsseldorf was Pasqualini waarschijnlijk niet alleen verantwoordelijk voor de verbouw van het kasteel. Net als te Jülich werd er bij de verbetering van de vestingwerken (die sinds 1538 plaatsvonden) vanaf 1550 gewerkt volgens geheel andere, moderne Italiaanse principes die op conto van Pasqualini worden geschreven.⁴⁰ Verder werd door Pasqualini onder meer een begin gemaakt met de herbouw van het tijdens de oorlogshandelingen zwaar beschadigde kasteel Hambach, vlak bij Jülich. Vanaf 1556 volgde de verbouw van de oude gravenburcht op de Sparrenberg bij Bielsfeld in het graafschap Ravensberg, waarbij rond de burcht tevens een nieuw verdedigingssysteem werd aangelegd. En tussen al deze opdrachten door die hij als landbouwmeester in dienst van de hertog uitvoerde, was hij net als in zijn Nederlandse jaren, ook werkzaam voor andere opdrachtgevers, zoals bijvoorbeeld het stadsbestuur van Keulen.

Alexander Pasqualini stierf vóór september 1559 te Bielefeld na een langdurig ziekbed. Vele van de door hem aangevangen werkzaamheden waren op dat moment nog onvoltooid, wat voor een deel zijn oorzaak vond in het geregelde geldgebrek, waarmee de toch niet onvermogen – en daarom dus Willem 'de Rijke' genoemde – maar ook zeer bouwlustige hertog te kampen had. Pasqualini's zonen zouden de door hun vader aangevangen maar onvoltooidde projecten uiteindelijk afronden.

Pasqualini's opvolgers

Na de dood van Alexander Pasqualini zetten zijn zonen Maximiliaan en Johan de traditie van hun vader als landsbouwmeester in dienst van de hertog voort. Gedurende hun werkzaamheden steeg de roem die de naam Pasqualini onder Alexander reeds had verworven tot een nauwelijks te evenaren hoogte. Ook Alexanders kleinzonen Maximiliaan en Alexander konden eveneens als architect dankbaar gebruik maken van deze roem.

Maximiliaan werd geboren in 1534 en is vernoemd naar Maximiliaan van Egmond, op wiens verzoek Pasqualini immers vanuit Bologna naar de Nederlanden was gekomen. Verondersteld wordt dat Maximiliaan Pasqualini niet alleen in de persoon van zijn va-

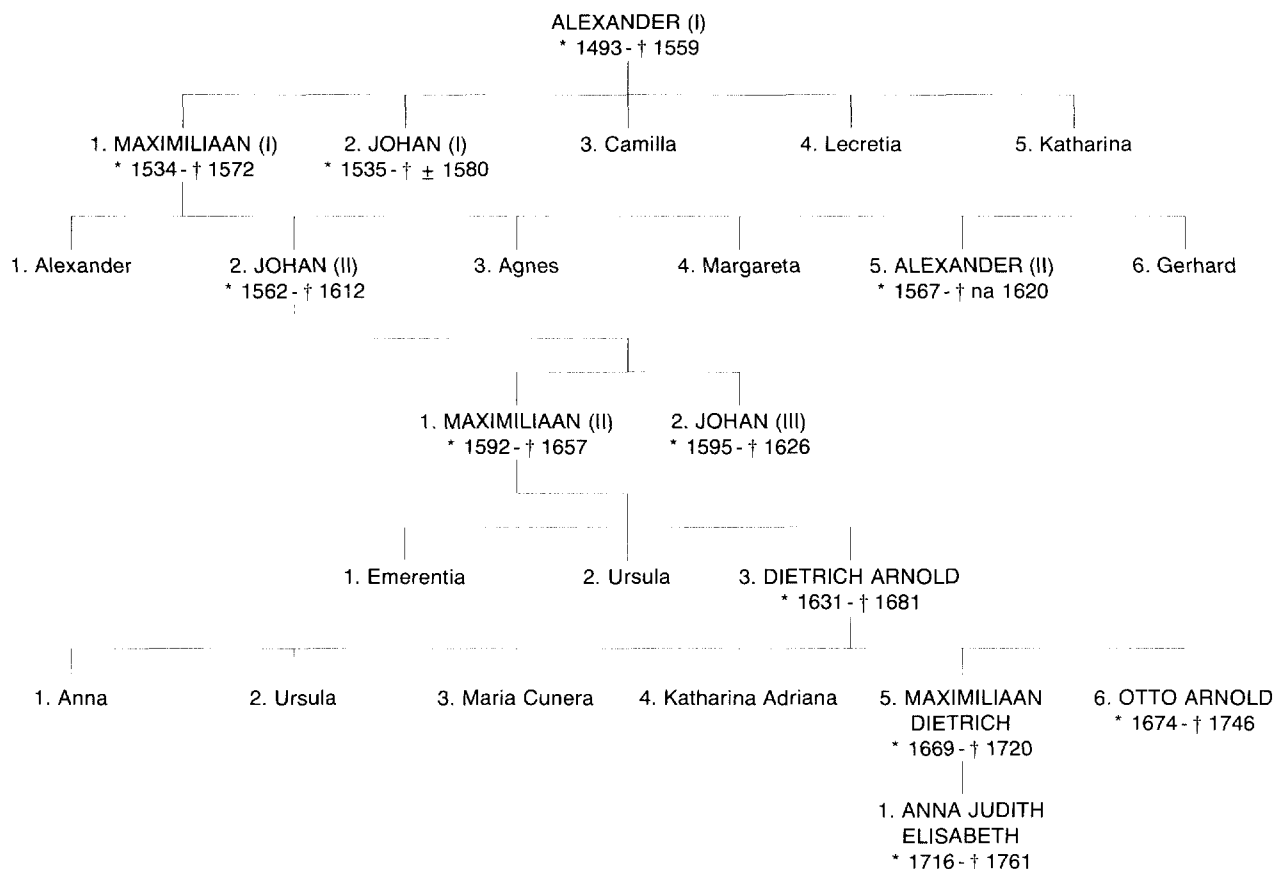
der een niet te evenaren leermeester heeft gehad, maar ook de nodige kennis moet hebben opgedaan tijdens een studiereis naar Italië. Desondanks was Maximiliaan, hoewel een uitdrager van de renaissance-bouwkunst, meer dan zijn vader – die in feite steeds een Italiaanse architect is gebleven – een Duits kunstenaar.⁴¹ Vanaf 1558 zien we Maximiliaan als architect en bouwmeester opduiken, onder meer bij de verbouwingswerkzaamheden aan de kastelen te Hambach en op de Sparrenberg. Ongetwijfeld zal hij toen zijn reeds zieke vader bijgestaan hebben.

Na de dood van zijn vader werd Maximiliaan in diens plaats als landsbouwmeester in hertogelijke dienst aangesteld. In die functie werden onder zijn toezicht en verantwoording de werkzaamheden aan de kastelen te Jülich (voltooid 1572), Hambach, Sparrenberg en Düsseldorf volgens de architectonische ideeën van zijn vader voortgezet. Verder werd een begin gemaakt aan het herstel van het slot in Grevenbroich, gelegen aan de Erft, een zijrivier van de Rijn. Bij de Schwanenburg te Kleef – die vanaf het midden van de zestiende eeuw aanzienlijk werd uitgebreid – tekende Maximiliaan voor de bouw van een nieuw poortgebouw, de zogenaamde Hertog-Willem-Poort, dat uit 1560 dateert. Kort ervoor was onder zijn leiding vóór dit nieuwe poortgebouw buiten het eigenlijke kasteelterrein, een nieuw kan-



Afb. 6. Oostgevel van het kasteel te Jülich met daarin opgenomen de koorsluiting van de kapel (foto auteur).

HET GESLACHT PASQUALINI



Afb. 7. Stamboom van de familie Pasqualini (samenstelling auteur; bron: A. Schmeddinghoff's 'Beitrage zur geschichte der Familie von Pasqualini' (1937) en J. G. M. G. baron van Hövell tot Westerflier).

selarijcomplex verzezen. In tegenstelling tot het poortgebouw, dat in kern nog bestaat, is het kanselarijgebouw in de negentiende eeuw verdwenen. Wel is nog het door Maximiliaan getekende bouwplan bewaard gebleven.⁴²

Ook andere bouwwerken dan de kastelen die werden verbouwd of uitgebreid, kwamen in opdracht van hertog Willem naar ontwerp van Maximiliaan tot stand. Zo ontwierp Alexanders oudste zoon voor de stad Sittard – dat tot het hertogdom Gulik behoorde – een nieuw stadhuis, dat tussen 1561 en 1567 op gezamenlijke kosten van het stadsbestuur en de hertog werd gebouwd. Het in 1677 door de Fransen in brand gestoken en toen zwaar beschadigde gebouw, is al sinds 1775 uit het Sittardse stadsbeeld verdwenen. Ook het Düsseldorfse raadhuis wordt op naam van Maximiliaan geschreven. Het gebouw werd weliswaar tijdens de Tweede Wereldoorlog verwoest, maar de fraaie voorgevel met de twee door een traptoren van elkaar gescheiden topgevels, is in de jaren vijftig herbouwd. In deze stad verzezen onder leiding van de hertogelijke bouwmeester verder nog een kanselarijgebouw en een paardestal. Ook in Jülich tekende Maximiliaan voor de bouw van het stadhuis en van de hertogelijke paardestal. Vooral het tijdens de laatste oorlog verloren ge-

gane poortgebouw van het stallencomplex – dat al veel eerder was verdwenen – was voorzien van een rijke renaissance-decoratie, bestaande uit onder meer pilasters, friezen, rondboognissen met beelden en vensters met een zware omlijsting en tympanen.

Daarnaast ondergingen verschillende vestingsteden modernisering onder Maximiliaans leiding, vooral wegens het dreigende oorlogsgevaar als gevolg van de Nederlandse Opstand. Met de komst van Alva begonnen in 1568 de eerste oorlogshandelingen in de Nederlanden, die door hertog Willems reformatorische sympathieën ook het Gulikse niet ongemoeid lieten. Zij maakten dat Maximiliaan meer en meer alleen nog maar als vestingbouwkundig ingenieur optrad. Zo kwamen onder zijn verantwoording onder meer modernisering tot stand aan de vestingwerken van Gulikse steden als Jülich, Heinsberg, Monschau en Brüggen.

Uiteraard was Maximiliaan Pasqualini niet altijd persoonlijk bij al deze werkzaamheden aanwezig. Als landsbouwmeester had hij vooral het toezicht op de talrijke (ver)bouwprojecten die soms gelijktijdig plaats vonden. Een en ander neemt niet weg dat er een enorme druk op hem gerust moet hebben. Vanuit ongetwijfeld deze achtergrond

werd dan ook in 1568 het onder zijn verantwoordelijkheid vallende werkgebied in twee delen opgesplitst. Maximiliaan bleef landsbouwmeester voor Gulik en Berg, terwijl zijn jongere broer Johan benoemd werd tot landsbouwmeester voor Kleef en Mark.

Zijn drukke werkzaamheden zijn er waarschijnlijk tevens de oorzaak van dat Maximiliaan nauwelijks werkzaamheden heeft verricht buiten het hertogelijke dienstverband. Wel werd hij, ongetwijfeld vanwege zijn bekendheid als vestingbouwkundige, tweemaal – in 1564 en in 1568 – ontboden door de keurvorst van Trier om te adviseren inzake de uitbreiding van de vesting Ehrenbreitstein. Daarnaast is slechts één bouwwerk van de hand van Maximiliaan bekend, dat door hem is gerealiseerd in opdracht van een ander dan de hertog. Tussen 1558 en 1570 was hij namelijk verantwoordelijk voor de volledige nieuwbouw van het slot Rheydt (bij het huidige Mönchengladbach) aan de oostgrens van het hertogdom Gulik en in het bezit van Otto van Bylandt, één van de invloedrijkste personen aan het hof van hertog Willem. Onder Maximiliaans leiding veranderde het slot in een fraai en niet onbelangrijk voorbeeld van Duitse renaissance; het heeft in tegenstelling tot de meeste andere onder de Pasqualini's tot stand gekomen bouwwerken de eeuwen wonderwel

goed overleefd.⁴³ Maximiliaan Pasqualini stierf nog maar veertig jaar oud, in 1572. Omdat Maximiliaans oudste zoon in 1572 pas tien jaar oud was, nam Johan Pasqualini, de tweede zoon van Alexander, de functie van zijn overleden broer over. Op 19 mei 1573 werd hij officieel benoemd tot bouwmeester voor Gulik en Berg. Aangezien hij sinds 1568 dezelfde functie al vervulde voor Kleef en Mark, werd hiermee het toezicht over de bouwwerkzaamheden in alle hertogelijke gebieden weer onder één persoon verenigd. Voor zijn aanstelling, in 1568, trad Johan tussen 1558 en 1563 op als begeleider van zijn oudere broer. Mogelijk heeft hij na 1563 enige jaren in het buitenland vertoefd zoals in die tijd te doen gebruikelijk, om er verdere ervaring op te doen. Nog vóór zijn benoeming tot bouwmeester voor Kleef en Mark, kreeg Johan zijn eerste grote opdracht. Vanaf 1565 was hij belast met het ontwerp en aanleg van een gehele nieuwe vestingring rond het plaatsje Orsoy, opgezet volgens de nieuwste inzichten op het gebied van de verdedigingstechnieken (Orsoy ligt op de westoever van de Rijn, even ten zuiden van de Wesel). Het stadsbestuur van Wesel maakte dankbaar gebruik van de aanwezigheid van de vestingbouwkundig ingenieur in haar nabijheid. Zij ontbood Johan bij zich in verband met de aanleg van een groot nieuw bolwerk voor de

Flesgenpoort aan de noordzijde van de stad. Tegen een aanzienlijke vergoeding bleek Johan Pasqualini bereid een ontwerp te leveren en het toezicht over de werkzaamheden op zich te nemen.⁴⁴

Na de dood van zijn broer Maximiliaan was Johan verantwoordelijk voor de voltooiing van de werkzaamheden aan de kastelen te Hambach, Grevenbroich en Sinzig en aan de verdedigingswerken van Jülich, waar hij onder meer het ontwerp maakte voor de bouw van de Dürensepoort. Echte nieuwbouwprojecten buiten het terrein van de verdedigingswerken werden onder verantwoordelijkheid van Johan niet meer aangevangen. De vele reeds in gang zijnde verbouwings- en nieuwbouwprojecten vormden naast de nog steeds voortdurende noodzaak tot verbetering van vestingwerken een zware belasting voor 's hertogs financiën. Slechts kleinere bouwprojecten konden door Johan uitgevoerd worden, zoals bijvoorbeeld de bouw van een nieuwe galerij in 1569 bij de Schwanenburg te Kleef, die diende als verbinding tussen het door Maximiliaan gebouwde poortgebouw en het kanselarijcomplex. De roem van de Pasqualini's zorgde er evenwel voor dat Johan niet zonder werk kwam te zitten. Hij werd veelvuldig door derden tot ver buiten de hertogelijke gebieden gevraagd, zodat

hij onder meer afreisde naar het Württembergse Schöndorf, het Beierse Ansbach en het Braunschweigse Wolfenbüttel.

Als ook Johan Pasqualini rond 1580 komt te overlijden is het tijdelijk gedaan met de Pasqualini-hegemonie op bouwkundig terrein in Gulik, Kleef, Berg en Mark. De beide zonen van Maximiliaan – Johan, geboren in 1562 en Alexander, geboren in 1567 – waren zowel wat betreft hun leeftijd als hun opleiding nog niet rijp voor de verantwoordelijke functie van hertogelijk bouwmeester. Tijdelijk, voor circa zes jaren, werd de functie nu vervuld door een zekere Meester Nicolaas.

Pasqualini's kleinzonen Johan en Alexander

Na enige jaren in het buitenland doorgebracht te hebben werd in 1586 op 24-jarige leeftijd Johan Pasqualini (de jongere) aangesteld tot hertogelijk bouwmeester voor Gulik en Kleef. De financiële reserves van hertog Willem V waren mede door de oorlogsgebeurtenissen in de Nederlanden van dien aard, dat Johan nauwelijks hoefde te rekenen op nieuwe grote bouwopdrachten, zoals zijn voorgangers die wel hadden gekregen. Zijn werkzaamheden beperkten zich hoofdzakelijk tot het plichtmatige toezicht op de nog steeds voortdurende werk-



Afb. 8. Westzijde kasteel Reydt, Mönchengladbach (foto auteur).

zaamheden aan de vestingwerken van bijvoorbeeld Düsseldorf, Sittard, Heinsberg, Jülich, Monschau en andere steden. Slechts één nieuw project werd door Willem V aan Johan Pasqualini opgedragen, namelijk de uitbreiding en bevestiging van het plaatsje Mülheim, gelegen vlak bij Keulen, maar op de oostoever van de Rijn. Hier kon Johan zich als vestingbouwkundig ingenieur uitleven, omdat zowel het stadspatroon als de aan te leggen vestingwerken geheel nieuw konden worden ontworpen zonder daarbij gehinderd te worden door bestaande bebouwing. De in 1588 aangevangen werkzaamheden kwamen echter met de dood van hertog Willem V in 1592 stil te liggen om eerst vanaf 1612 weer opgepakt te worden. De dood van Willem V leidde tot een van de weinige opdrachten aan Johan buiten de sfeer van verdedigingswerken. Johan Pasqualini is namelijk verantwoordelijk voor de inrichting van de grafkapel voor de overleden hertog, onder het koor van de St. Lambertuskerk te Düsseldorf.

Onder Willems opvolger, de zwakzinnige hertog Johan Wilhelm, leken de werkzaamheden van Pasqualini alleen maar af te nemen. Wellicht moet mede hierin de oorzaak gezocht worden van de onverschilligheid en traagheid waarmee Johan zijn functie als hertogelijk bouwmeester uitgeoefend schijnt te hebben. Vaak bleef hij onvindbaar als men hem aan het hertogelijk hof nodig had.⁴⁵ Vooral na 1592 lijkt Johan dan ook meer in naburige vorstendommen vertoefd te hebben dan in de landen van de hertog. Zo werd hij in 1595 en 1596 te hulp geroepen door Lübeck om er de nieuwe bevestiging af te ronden. Tussen 1603 en 1605 was hij zowel werkzaam te Keulen als voor de Keurvorst van Trier, in wiens opdracht hij zich – evenals zijn vader – bemoeide met de uit-

breiding van Ehrenbreitstein, dat vanaf 1680 de zetel zou worden van de regerende keurvorsten van Trier. En van 1604 tot 1608 verbleef Johan ook regelmatig te Koblenz. Wel zeer langdurig, gedurende zo'n twintig jaar, trad Pasqualini voor de stad Wesel bij alle werkzaamheden aangaande de verdedigingswerken van deze stad op als adviseur. Vanaf 1587 leverde Johan Pasqualini bij het stadsbestuur regelmatig rapporten af ten aanzien van onderdelen van de vestingwerken, al dan niet voorzien van ontwerp-tekeningen. En bijna jaarlijks vindt men in de stadsrekeningen van Wesel posten betreffende de vergoedingen die Johan ontving omdat hij – meestal 'mit cutze und perde' – te Wesel was aangekomen om een bepaald project te bezichtigen. Een tweetal ontwerp-tekeningen uit deze periode zijn in het stadsarchief van Wesel bewaard gebleven, namelijk een kaart uit 1592, voorstellende een ontwerp voor een drietal bolwerken aan te leggen voor de Steen-, Vis- en de Kloosterpoort en een ontwerp-tekening uit 1605 voor een nieuwe stenen brug voor de Kloosterpoort.⁴⁶ Opvallend daarbij is, dat uit de rekeningen en bijbehorende rapporten blijkt dat Johan Pasqualini verantwoordelijk was voor de ontwerpen en hiervoor ook door de stad Wesel werd betaald⁴⁷, maar de beide kaarten evenwel zijn getekend en gesigneerd door Johan's jongere broer Alexander.

Van alle architecten die de Pasqualini-familie heeft voortgebracht weten we over deze Alexander Pasqualini (de jongere), geboren in 1567, verreweg het minst. Gezien onder meer de in Wesel bewaard gebleven kaarten, zal hij zeker vanaf 1592 doch mogelijk al vanaf een eerder tijdstip, eerst in de leer zijn geweest bij, en later opgetreden zijn als compagnon van zijn oudere broer Johan.⁴⁸

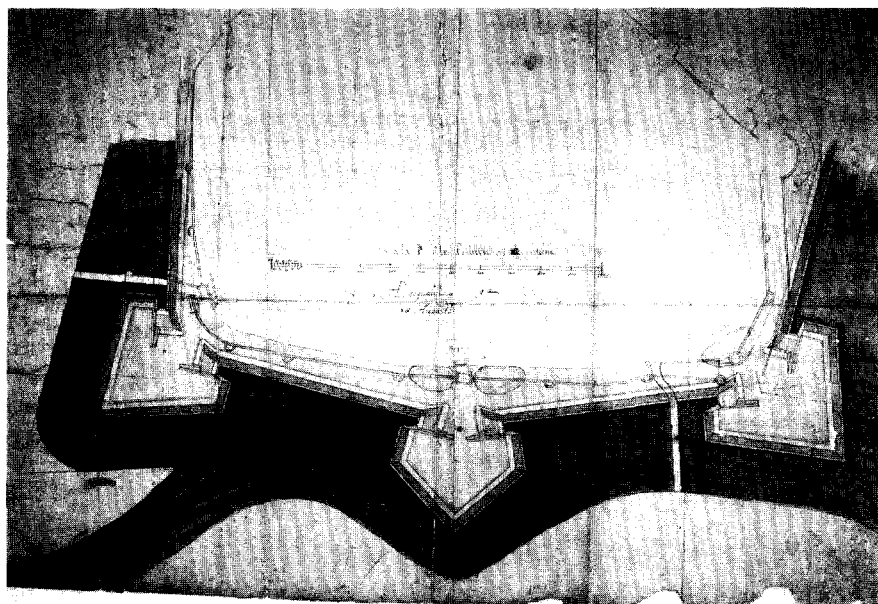
Mogelijk is Alexander na 1605 zijn eigen weg gegaan. In 1606 werd hij in Neuburg genoemd als bouwmeester; in 1608 noemde de Raad van Kleef hem de bouwmeester van het hertogdom Kleef. Wellicht verving hij toen zijn voortdurend op reis zijnde broer. Tussen 1608 en 1620 was Alexander ook regelmatig betrokken bij de vestingbouw te Düsseldorf.⁴⁹ Ook van deze stad is nog een door Alexander getekende kaart uit 1619 met een ontwerp ten aanzien van een vestingwal bewaard gebleven, evenals overigens een door zijn broer in 1608 gemaakte pentekening.⁵⁰ Eveneens vanaf 1608 tot aan zijn dood kort na 1620 vervulde Alexander in het ten zuiden van Kleef gelegen plaatsje Uedem de waarschijnlijk meer symbolische functie van sleutelbewaarder. Nog kort voor zijn dood ondernam Alexander Pasqualini in 1619 een vergeefse poging om benoemd te worden tot hoofdbouwmeester voor Gulik en Berg, welke gebieden inmiddels in 1614 waren gescheiden van Kleef en Berg. Uiteindelijk moet Alexander – zijn exacte sterfdatum is niet bekend – kort na 1620 zijn overleden. Met zijn dood kwam er een einde aan de architectentraditie binnen de familie Pasqualini.

Verdere afstammelingen van Alexander Pasqualini (de oude)

Nadat aan de architectentraditie een einde was gekomen, leefden de volgende generaties van de familie Pasqualini als landadel in het Duits-Nederlandse grensgebied.⁵¹ Men probeerde het landbezit van de familie al eens uit te breiden. In het begin van de jaren zestig van de zeventiende eeuw gelukte het Dietrich Arnold Pasqualini, een achterkleinzoon van Alexanders oudste zoon Maximiliaan, in het bezit te komen van een adellijk landgoed. Dietrich's oudste zoon Maximiliaan – die het in zijn militaire loopbaan nog bracht tot gouverneur van de vesting en de provincie Luxemburg – kreeg in Bologna via aartspriester Josephus Pasqualini, een vooraanstaand lid van de Bolognese tak van de familie Pasqualini, bevestigd dat ook de Duitse tak der Pasqualini's stamde uit de Bolognese adel en verwant was aan belangrijke adellijke familie's in deze stad.⁵²

De vier oudere zusters van Maximiliaan bleven ongehuwd, evenals zijn jongere broer Otto. Ook deze maakte een schitterende militaire carrière, waarin hij het bracht tot generaal en uiteindelijk in 1746 stierf als bisschoppelijk commandant van Borken.

Na het overlijden van Otto, die zijn broer overleefde, verviel het gehele familiebezit van de Pasqualini's aan Maximiliaans enige dochter Anna Judith Elisabeth Pasqualini, overleden in 1761. Met haar stierf de familie Pasqualini uit. Door haar huwelijk met baron Johan Herman van Hövell in 1737 gingen de familiebezittingen over naar de familie Van Hövell.⁵³



Afb. 9. Ontwerptekening voor bolwerken voor de Steen-, de Vis- en de Kloosterpoort te Wesel, gesigneerd door Alexander Pasqualini (de jongere), 1592 (Stadtarchiv Wesel).



Afb. 10. Stadsplattegrond van Kampen door Jacob van Deventer, circa 1560 (Rijksarchief in Overijssel, Zwolle). Links de Hagen met ten noordwesten ervan Brunnepe; rechts de dubbele gracht aan de smalle zuidoostzijde van de stad.

Pasqualini in Kampen

In het laatste deel van deze bijdrage over Alexander Pasqualini zullen de twee aan hem toe te schrijven manuscriptkaarten nader besproken worden.

De aanleiding voor het maken van de kaart van een deel van de Kamper vestingwerken moet gezocht worden in de Gelderse oorlog, die in 1542 en 1543 immers weer in alle hevigheid woedde.⁵⁴ Het centrum van de gevechten lag weliswaar vooral in het Duitse gebied, maar Marten van Rossem maakte zoals al is vermeld ook de gebieden rond het hertogdom Gelre onveilig. Kampen, behorende tot het Oversticht, lag min of meer als een enclave van dit gewest op de linker IJsseloever en was zo makkelijk bereikbaar voor de Geldersen. In de vijftiende eeuw hadden er al vele schermutselingen plaats gevonden tussen Geldersen en Overijsselnaren. De gevolgen konden ingrijpend zijn, zoals bleek na 1492 toen hertog Karel van Egmond zijn aanspraken op Gelre deed gelden en zowel de Kamper land- en rivierhandel als de zeehandel ernstige hinder ondervonden van de oorlogshandelingen. De Vrede van Gorcum, die Karel van Gelre in 1528 genoodzaakt was met Karel V van Habsburg te sluiten, bracht althans in ieder geval voor Kampen weer enige rust.

Des te bezorgder was het Kamper stadsbestuur toen de strijd in 1542 weer in alle hevigheid oplaaide. Aanvankelijk leek de dreiging van Van Rossem niet zo groot. Hij trok immers met zijn troepen naar het zuiden. Dit werd anders toen Van Rossem op 9 juli 1543

Amersfoort veroverde en vervolgens het gerucht de ronde deed dat eerst Rhenen en vervolgens Kampen of Amsterdam op het programma van de Gelderse veldheer stond. Er kwam een intensieve correspondentie op gang tussen de stad Kampen en de Overijsselse stadhouder, Maximiliaan van Egmond. Het stadsbestuur hield hem op de hoogte van de gebeurtenissen, maar vroeg hem daarnaast ook om hulp 'tot fortisementen ende bescherminge desse stadt'.⁵⁵

De stad wachtte het antwoord van de stadhouder op dit laatste verzoek niet af. Nog voordat er een vendel soldaten van de stadhouder in de stad was aangekomen had het stadsbestuur besloten de vestingwerken aan de meest kwetsbare kanten van de stad extra te versterken. Aan de smalle zuidoostzijde van de stad – waar de weg vanuit Gelre de stad binnenkwam – werd buiten de al bestaande stadsgracht een tweede gracht gegraven en met de vrijkomende grond tussen beide grachten een wal opgeworpen. Verder werd een aarden bolwerk aangelegd voor de Venepoort, de middeleeuwse stadspoort die de weg vanuit Gelre afsloot. Deze situatie is nog duidelijk te herkennen op de plattegrond van Kampen van Jacob van Deventer uit ca. 1560. Aan de andere eveneens smalle zijde van de stad werd een dergelijke ingrijpende verbetering vooralsnog niet uitgevoerd. Hier bevond zich namelijk net buiten de stadsmuur voor de Hagenpoort, de Hagen: een vierkante door een gracht omgeven woonwijk die men blijkbaar (nog) niet wenste op te offeren voor een be-

tere verdediging van de stad. Wel kregen de bewoners toestemming 'eene wall ende bolwerck tot vestenisse van den Hagen' aan te leggen. In feite werd, zo blijkt uit vergoedingen in de stedelijke rekening, hier slechts een reeds bestaande aarden wal versterkt.⁵⁶

In augustus 1543 kwam graaf Maximiliaan van Egmond als stadhouder van Overijssel naar Kampen om er overleg te plegen met de Overijsselse Landdag die ter vergadering in Kampen bijeen was. Maximiliaan bracht de vergadering onder meer op de hoogte van de stand van zaken met betrekking tot de oorlogshandelingen, maar vroeg tevens om een financiële bijdrage voor het keizerlijk offensief tegen hertog Willem V.⁵⁷ Met in zijn achterhoofd het eerder door het Kamper stadsbestuur aan hem gericht verzoek om hulp tot onder meer 'fortisementen (...) desse stadt', heeft Maximiliaan van Egmond zijn artilleriemeester ofwel vestingbouwkundig ingenieur Alexander Pasqualini in zijn gevolg naar Kampen laten meekomen, om er de mogelijkheden tot verbetering van de verdedigingswerken ter plaatse te onderzoeken. Zijn aanwezigheid in Kampen blijkt onder meer uit de stadsrekening van 1543, waar we lezen: 'Item onsen gen(edigen) heren stadholder, hadde sijn gen(edigen) wallmeister hier mede gebracht om onsen wall t'ordinieren, hem gegeven 13 herenponden'.⁵⁸ Gezien de geringe vergoeding van 13 herenponden, moeten we ervan uitgaan dat deze post slechts betrekking heeft op adviezen door Pasqualini gegeven ten aanzien van de aanleg van de tweede gracht met wal en bolwerk voor de Venepoort.

De kaart van Pasqualini voor Kampen

De kaart van een deel van de Kamper vestingwerken aan de noordwestzijde van de stad ter hoogte van de Hagenpoort met daarin opgenomen een ontwerp tot verbetering van de situatie ter plaatse, zal Pasqualini ongetwijfeld ook tijdens zijn verblijf te Kampen gemaakt hebben.

Dit is echter hoogstwaarschijnlijk gebeurd in opdracht van de Landdag van Overijssel, op dat moment immers in de stad ter vergadering bijeen. De Landdag had er alle belang bij dat Kampen over goede vestingwerken kon beschikken. Immers, Kampen zou voor de Geldersen een ideaal bruggehoofd naar het Overijsselse vormen, mochten zij deze stad ooit kunnen innemen. En de aanwezigheid van de Hagen buiten de stadsmuur, vormde zeker een zwakke plek in het verdedigingsstelsel van de stad.

De veronderstelling dat Pasqualini het ontwerp in 1543 in opdracht van de Landdag van Overijssel heeft gemaakt, lijkt bevestigd door het feit dat de kaart in 1554 nog in het bezit is van Engelbert van Ensse, de toenmalige rentmeester van Salland. (Overijssel was onderverdeeld in verschillende regio's; Kampen behoorde tot Salland).

Afb. 11. Signering van Alexander Pasqualini (de oude) op a: de kaart van Kampen (1543), b: de kaart van Grave (1541); en van Alexander Pasqualini (de jongere) op c: de kaart van Wesel (1592).

In een brief gedateerd 7 juni 1554, reageert Van Ensse op het feit dat de stad Kampen geïnteresseerd blijkt te zijn in het 'ontwerp unde patron t'welck ic hierbevorens durch meister Alexander ingeniair om U.E. stadt ande sijt van Bronnepen tot starcken, heb doen maicken', aldus de rentmeester.⁵⁹ We mogen aannemen dat Engelbert van Ensse met het 'ontwerp unde patron' de bewaard gebleven en uit 1543 daterende kaart in het Kamper Gemeentearchief heeft bedoeld. Deze kaart geeft namelijk de situatie weer van de verdedigingswerken van de stad bij de Hagen, ten noorden waarvan het tot Kampen behorende en in de brief genoemde dorpje Brunnepe lag. En met 'meister Alexander ingeniair' moet in dit verband dan ongetwijfeld Alexander Pasqualini bedoeld zijn.

Dat de rentmeester schrijft dat hij het ontwerp heeft doen laten maken, bevestigt verder de veronderstelling dat de opdracht voor het maken van het ontwerp van de Landdag van Overijssel is uitgegaan en niet van het stadsbestuur van Kampen. Van Ensse vervolgt zijn brief met onder meer de opmerking dat hij de kaart regelmatig onder de aandacht van Kamper raadsleden had gebracht, maar er nooit enige reactie op had gekregen. Blijkbaar is Kampen dus niet geïnteresseerd geweest in de door Pasqualini voorgestelde oplossing, namelijk een geschutswal binnen de stadsmuur. Mogelijk werd de realisering van deze toch al niet ideale oplossing niet meer zo noodzakelijk geacht, nadat de Vrede van Venlo tussen keizer Karel V en hertog Willem aan de Gelderse dreiging een einde had gemaakt.

De reden dat Kampen in 1554 ineens wel geïnteresseerd was in de kaart, hangt mogelijk samen met uit te voeren verbeteringen aan de haven buiten de Hagenpoort en het vernieuwen van de kademuuren in de omgeving van de IJsseltoren. De kaart van Pasqualini, die zeer nauwkeurig de toenmalige bestaande situatie weergeeft, kon misschien goed als schetsplan dienen bij het inwinnen van adviezen door het stadsbestuur ten aanzien van de uit te voeren werkzaamheden.⁶⁰

Naast de brief van de rentmeester van Salland (rekeningen van de Landdag van Overijssel zijn helaas eerst vanaf het laatste kwart van de 16de eeuw bewaard gebleven), is er een tweede belangrijke aanwijzing waarop de toeschrijving van de kaart uit 1543 aan Pasqualini kan worden gebaseerd. Als signering is namelijk middenonder op de kaart een monogram, geflankeerd door het jaartal 1543, aangebracht. Dit monogram vertoont een opvallende overeenkomst met de beginletters van de signering die Alexander Pasqualini de jongere (1567-1620) heeft aangebracht op de twee in het Weselse stadsarchief bewaard gebleven kaarten uit respectievelijk 1592 en 1605.⁶¹ Beide kaarten zijn door hem gesigneerd met 'APasqualin'. De beginletters A en P zijn daarbij ineengestrengeld, overeenkomstig het monogram op de kaart uit 1543

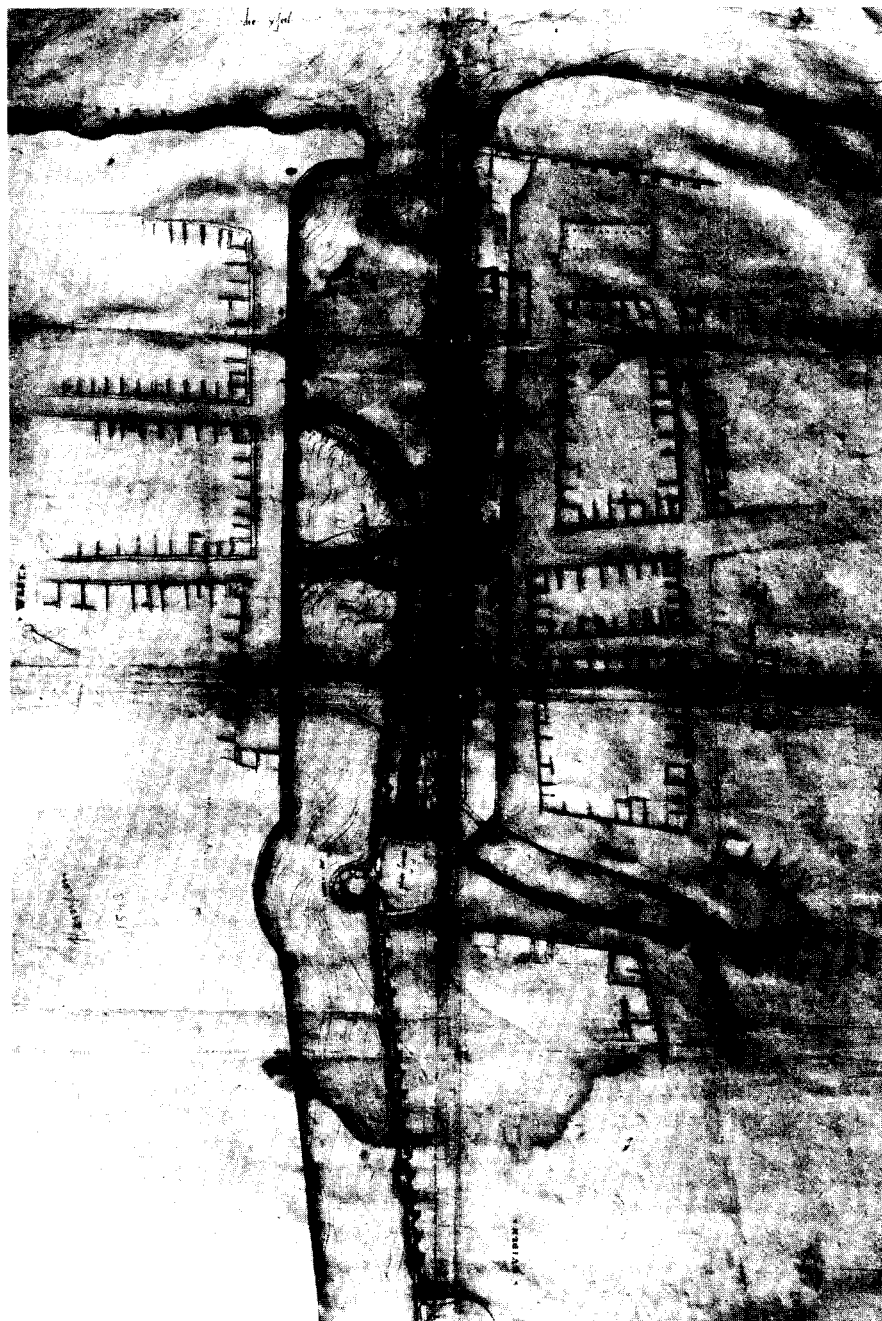
te Kampen: een hoofdletter A, waarvan het rechter been zowel de stok van de L (AL van Alexander) als van de P (van Pasqualini) vormt, terwijl de dwarsbalk van de A wordt gevormd door de voortzetting van de buik van de P.

Alexander Pasqualini de jongere trad in de jaren 1592 tot 1605 op als leerling en/of compagnon van zijn oudere broer Johan, die sinds 1586 hertogelijk bouwmeester voor in ieder geval Gulik en Kleef was. Via zijn broer zal Alexander kennis hebben kunnen nemen van het kaartmateriaal dat aan het hertogelijk hof werd bewaard. Hieronder zullen zich ongetwijfeld ook nog kaarten en ontwerpen van de hand van zijn grootvader Alexander hebben bevonden. Ook moet rekening gehouden worden met de mogelijkheid dat zich nog kaarten van grootvader Alexander, vader Maximiliaan en oom Johan in familiebezit bevonden. Via het bewaard gebleven kaartmateriaal zal Alexander de jongere kennis hebben genomen van het door zijn grootvader toegepaste monogram, om het vervolgens in een eigen variant toe te passen, namelijk aangevuld met zijn volledige achternaam en in de schrijftand van zijn tijd, dus met veel sierlijke haken in plaats van de strakke letters die een aantal decennia tevoren nog overheersend waren.

Het monogram zoals dat op de Kamper kaart voorkomt, is eveneens terug te vinden op de plattegrond van het kasteel van Grave uit 1541 in het Algemeen Rijksarchief te Brussel. De uitvoering van beide monogrammen is gelijk tot in details, zoals de locatie op de kaart, de weergave van het jaartal en de letters en het sterretje erboven. Daarmee kan ook ten aanzien van deze plattegrond gesteld worden dat het door Alexander Pasqualini vervaardigd moet zijn. Het feit dat Maximiliaan van Egmond in opvolging van zijn vader pandheer van het Graafse kasteel was, maakt het aannemelijk dat ook deze plattegrond gemaakt moet zijn door de grafelijke ingenieur.

De Kamper kaart nader bekeken

De door Alexander Pasqualini in 1543 gemaakte kaart die in het Kamper Gemeentearchief wordt bewaard, meet 57 x 63 cm.⁶² Het is een tekening in inkt die is ingekleurd, waarbij de stadsmuren en de bebouwingsgrenzen in oranjebruin en het water in blauw zijn aangegeven. Op de dorsozijde van de kaart staat als opschrift 'Tour Campen. An den Haeghepote'. Dit opschrift is evenals de bijschriften op de voorzijde taalkundig een mengeling van Franse, Duitse en Nederlandse invloeden. Dit duidt op een slechte beheersing van de Nederlandse taal, hetgeen ook blijkt uit een bewaard gebleven eigenhandig door Pasqualini in het Nederlands geschreven kwitantie uit 1539. De overige bewaard gebleven correspondentie van Pasqualini aan Maximiliaan van Egmond is in het Frans gesteld, een taal die hij



Afb. 12. Kaart van de vestingwerken in de omgeving van de Hagenpoort te Kampen, Alexander Pasqualini, 1543 (Gemeentearchief Kampen).

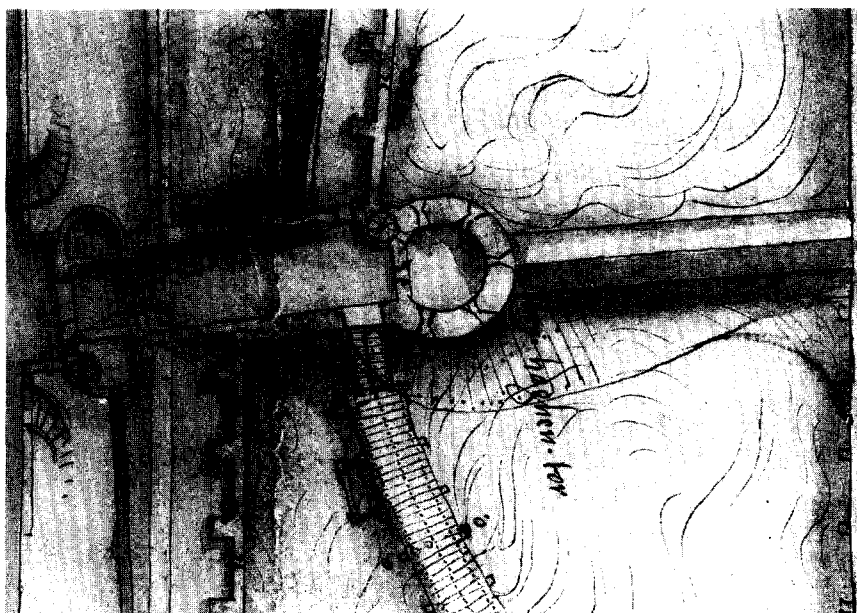
gezien zijn herkomst zeker beter beheerst heeft. Omwille van zijn opdrachtgever zal Pasqualini zich echter bij de Kamper kaart van het Nederlands bediend hebben.⁶³ Pasqualini maakte de kaart van de verdedigingswerken aan de noordwestzijde van Kampen, om er de situering in aan te geven van de door hem voorgestelde geschutswal ten opzichte van de in 1543 bestaande vestingwerken. Deze verdedigingswerken zijn door de architect zeer gedetailleerd afgebeeld, dit in tegenstelling tot de omliggende bebouwing en het stratenplan binnen en buiten de Hagenpoort die slechts schetsmatig en ten dele zelfs foutief zijn ingetekend.

De op de kaart weergegeven stadsmuur met torens werd tussen 1495 en 1505 gebouwd als sluitstuk van een grote stadsuitleg om de oude stad heen die in de tweede helft van de vijftiende eeuw heeft plaatsgevonden en die duidelijk herkenbaar is op de door Van Deventer gemaakte stadsplattegrond uit circa 1560. In tegenstelling tot bij de zuidoostzijde van de stad waar de nieuwe stadsgracht zo'n 200 meter ten zuiden van de oude stadsgracht – de Burgel – in de IJssel uitmondde, vloeiden aan de noordwestzijde van Kampen de oude en nieuwe stadsgracht samen. Dit is op Pasqualini's kaart duidelijk te zien. De reden hiervoor moet ge-

zocht worden in de aanwezigheid van de woonwijk de Hagen.⁶⁴ De uit het midden van de veertiende eeuw daterende Hagenpoort, die centraal op Pasqualini's kaart staat afgebeeld, werd dan ook niet gesloopt maar in de nieuw gebouwde stadsmuur opgenomen. Wel werd er voor deze poort als extra bescherming een zware ronde toren gebouwd, door Alexander aangegeven met 'den hagenen tor'. Poort en toren waren blijkens Pasqualini's kaart met elkaar verbonden door een stenen brug met sluis over de Burgel, een brug die tevens was voorzien van hoog opgaande zijmuren. Deze situatie wordt niet alleen bevestigd door aanwijzingen in archiefbronnen, maar is ook weergegeven op de topografisch zeer betrouwbare plattegrond van Kampen die in 1598 werd vervaardigd door Paulus Utenwael. De monding van de stadsgracht, die dienst deed als haven, werd vanaf de Hagentoren van de gracht afgesloten door een stenen beer. Met in de monding van de stadsgracht aan de zuidoostzijde van de stad een sluis, kon zo de waterstand in de gracht ook bij laag water in de IJssel op peil gehouden worden.

Vanaf de Hagenbrug was het stadsdeel de Hagen blijkens de kaart bereikbaar via een houten brug. Interpretieren we de door Pasqualini weergegeven situatie goed, dan was deze brug aan de stadzijde voorzien van een val. Aan de overzijde bij de Hagen zijn twee schipdelen herkenbaar die bij dreigend gevaar uit de brug gevaren konden worden, zodat de Hagenpoort via de brug onbereikbaar werd. Later zou de houten brug verdwijnen en vervangen worden door een kademuur, waarna de ruimte tussen deze muur en de beer werd gedempt. De kademuur die wel de gebogen vorm van de vroegere brug volgde is niet alleen terug te vinden op de plattegrond van Utenwael, maar was ook nog tot aan de demping van de haven in 1961 als zodanig te herkennen. Behalve de Hagentoren bevonden zich aan de smalle noordwestzijde van de stad nog twee muurtorens: rechts op Pasqualini's kaart de 'IJsseltor' op de hoek van de IJssel en de haven, links van de Hagentoren de 'Morentor'. Beide torens waren evenals de Hagentoren forse ronde torens met een diameter van meer dan tien meter buitenwerks en met muren van ruim twee meter dik, voorzien van schietgaten ten behoeve van het in de torens op te stellen geschut.

Op de kadastrale minuutplannen van circa 1830 is de Hagenpoort ingemeten en zijn tevens de locatie van de IJsseltoren en de Morrentoren te herkennen. Hierdoor kan Pasqualini's kaart op de kadastrale kaarten worden geprojecteerd. Na vergelijking blijkt niet alleen de nauwkeurigheid van de kaart uit 1543, maar tevens de schaal waarop hij is getekend, namelijk circa 1:500. Deze schaal kon vervolgens bevestigd worden aan de hand van een bewaard gebleven opmeting van de Hagenpoort – die pas in 1893 werd gesloopt – en aan de hand van de in 1986 tijdens grondsaneringswerkzaamheden aangetroffen paalfunderingen van de Morrentoren en de ter weerszijden



Afb. 13. Hagenpoort en Hagentoren te Kampen, a: op de kaart van Pasqualini, 1543 en b: op de stadsplattegrond van Paulus Utenwael, 1598.

eraan grenzende stadsmuur. Ook de paalfunderingen van de poeren waarover de weergang aan de binnenzijde van de stadsmuur liep en die door Pasqualini ook zijn opgetekend, werden ter weerszijden van de Morrentoren teruggevonden. Hun onderlinge afstand – circa zeven meter hart op hart – komt overeen met de door Pasqualini weergegeven afstand, als we uitgaan van schaal 1:500 voor zijn kaart.

Binnen de eind vijftiende-eeuwse ommuring trof Pasqualini in 1543 tussen de Hagenpoort en de IJsseltoren ook nog restanten aan van de oude veertiende-eeuwse ommuring. De muur met daarin nog een kleine ronde muurtoren is op de kaart rechts van de Hagenpoort te zien en werd door Pas-

qualini in een afwijkende donkergrijze kleur weergegeven. Aan het einde van de muur bevindt zich een zware vierkante hoektoren met een doorsnede van tien meter. Deze toren, de 'Wiltvank' geheten, deed tot de sloop in 1554 dienst als stadsgevangenis. Mogelijk moet hierin een van de redenen gezocht worden voor het feit dat de toren met het stuk stadsmuur richting Hagenpoort niet, zoals de rest van de middeleeuwse ommuring, na voltooiing van de stadsuitbreiding werd gesloopt.

De oude stadsmuur en de vierkante hoektoren werden door Pasqualini waarschijnlijk in de afwijkende kleur weergegeven omdat beiden plaats dienden te maken voor de door hem voorgestelde geschutswal. Deze

wal binnen de stadsmuur van de stad en op Pasqualini's kaart in een lichte kleur aangegeven, stond los van de stadsmuur en werd aan de zijkanten versterkt door stenen muren. Slechts aan de beide uiteinden zou de wal tegen de stadsmuur aangelegd worden in de vorm van een 'plateforme' achter zowel de Morrentoren als de IJsseltoren. Beide torens bleven wel toegankelijk via waarschijnlijk overwelfde gangen onder de platformen, op de kaart met stippellijnen aangegeven. De wal zou bereikbaar zijn via trappen, die door Pasqualini ter weerszijden van de Hagenpoort zijn getekend. Deze trappen zouden erop kunnen duiden dat de wal slechts voor licht geschut bruikbaar was. Doordat de wal los van de stadsmuur is geprojecteerd, bleef er in Pasqualini's optiek ruimte voor laag op de grond staand geschut dat onder de weergangbogen kon worden opgesteld. De schietgaten ten behoeve van dit geschut zijn eveneens op de kaart aangegeven. Of deze schietgaten onderdeel uitmaken van Pasqualini's ontwerp danwel dat zij tot de bestaande situatie behoorden, is niet geheel duidelijk. Ter plaatse van de platformen ontbreken de schietgaten uiteraard omdat de plateaus zich tot tegen de stadsmuur uitstrekken. Aangezien de

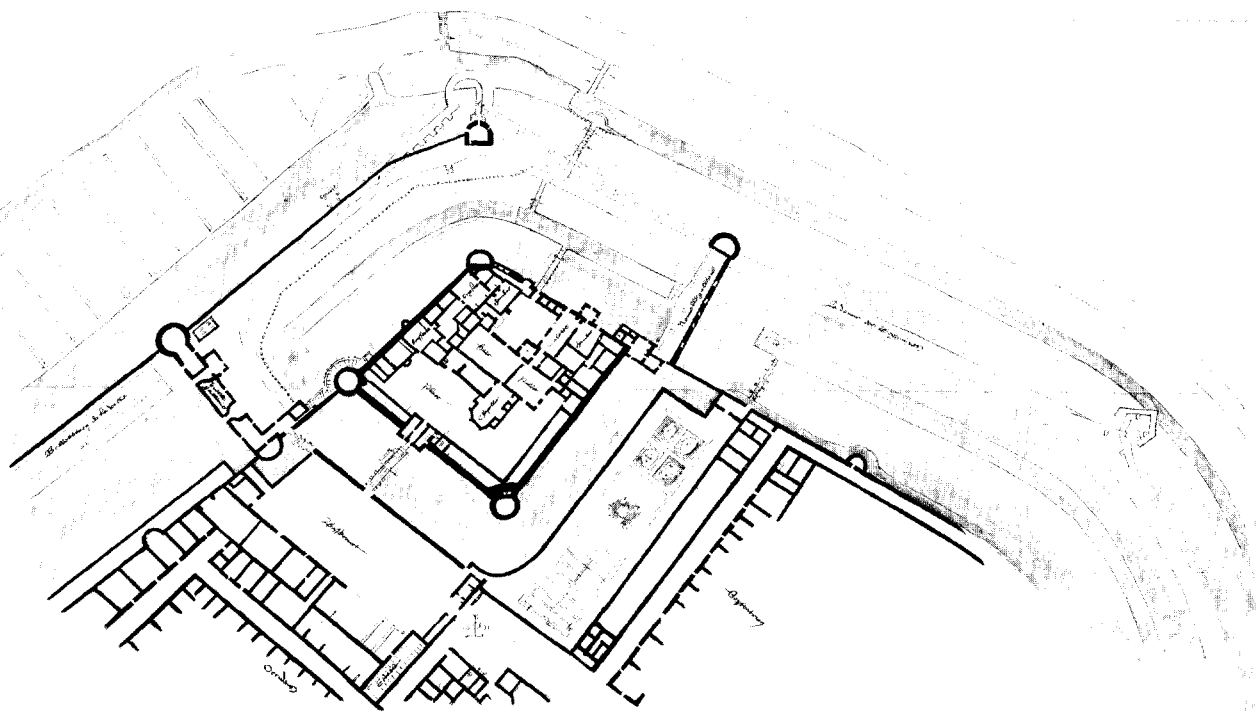
stadsmuur tussen Morrentoren en Hagentoren vlak langs de buitenzijde van de vroegere stadsgracht de Burgel liep, situeerde Pasqualini de wal ter linkerzijde van de Hagenpoort aan de binnenzijde van de Burgel, om hem vervolgens met een hoek van 45° ten opzichte van de Burgel af te laten buigen naar het platform achter de Morrentoren. Zoals eerder vermeld, werd Pasqualini's ontwerp voor een los van de stadsmuur liggende geschutswal in de stad nooit gerealiseerd. Daaraan is het waarschijnlijk ook te danken dat de kaart bewaard is gebleven. Immers, bij uitvoering van het voorstel zou het ontwerp van Pasqualini zeker tijdens de werkzaamheden gebruikt zijn geweest en dit ongetwijfeld niet ongeschonden hebben overleefd. De veertiende-eeuwse stadsmuur en de Wiltvank die voor de wal plaats hadden moeten maken werden pas in respectievelijk 1552 en 1554 gesloopt.⁶⁵ Het vermoeden bestaat dat deze sloop in de eerste plaats heeft plaatsgevonden om de daarbij vrijkomende stenen te kunnen gebruiken ten behoeve van de kademuren van de haven en van een deel van de kade langs de IJssel (deze werden in 1554 vernieuwd). Eerst toen raakte de stad geïnteresseerd in de kaart van Alexander Pasqualini.

De kaart voor Grave

De plattegrond die Pasqualini in 1541 maakte van het kasteel te Grave en de directe omgeving is wat betreft nauwkeurigheid vergelijkbaar met de Kamper kaart. Het heeft als afmeting 42 x 86,5 cm. Bovenaan de kaart is in het midden een extra stuk papier gelijmd (27,5 x 30 cm) waarop de tekening iets doorloopt.⁶⁶ Overeenkomstig de kaart van Kampen, is deze kaart getekend in inkt en ingekleurd: rood voor het muurwerk, groen voor de wallen en tuinen, blauw voor het water. Op de dorsozijde is de kaart omschreven als 'Patron van den fortificatie van Grave'. De bijschriften op de voorzijde zijn in de Franse taal. Er van uitgaande dat Pasqualini de plattegrond gemaakt kan hebben in opdracht van Maximiliaan van Egmond, is dit niet vreemd, gezien de eerdere constatering dat hij met Maximiliaan in het Frans correspondeerde.

Net als bij de kaart van Kampen, heeft Pasqualini de plattegrond van het Graafse kasteel voorzien van zijn monogram ALP, in dit geval geflankeerd door het jaartal 1541. Het is derhalve vervaardigd kort na beëindiging van de grote bouwcampagne die tussen 1515 en 1541 bij het kasteel van Grave heeft

Alexander Pasqualini



Afb. 14. Negentiende-eeuwse copie van de plattegrond van het Graafse kasteel, in 1541 vervaardigd door Alexander Pasqualini (Rijksarchief in Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch).

plaatsgevonden. De kaart toont het eindresultaat van deze campagne.

Van deze zich te Brussel bevindende kaart wordt in het Rijksarchief in Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch een 19de-eeuwse copie bewaard. Deze is afkomstig uit de collectie Cuypers van Veldhoven en vermoedelijk gemaakt in opdracht van A. F. G. P. Cuypers (1803-1882), die nagenoeg zijn hele leven wijdde aan het verrichten van onderzoek naar en het verzamelen van originele archiefstukken of copieën ervan met betrekking tot de geschiedenis van Noord-Brabant.⁶⁷

De copie is vervaardigd op transparant papier en maten, kleuren en verdere details zijn geheel overeenkomstig de originele plattegrond. Slechts het opschrift op de dorsozijde van het origineel is bij de copie links boven de plattegrond geplaatst.

De door Pasqualini vervaardigde plattegrond van het Graafse kasteel geeft alle bebouwing van het kasteelterrein weer. Van verschillende gebouwen en terreinen wordt de functie aangegeven, zoals onder meer 'vieille galerie', 'nouvelle galerie', 'sale' (grote zaal), 'cuisine' (keuken) en 'brasserie' (brouwerij). Op basis van deze plattegrond heeft Boekwijt met behulp van ander beeldmateriaal en informatie uit schriftelijke bronnen een reconstructie trachten te maken van het kasteel.⁶⁸

Behalve de kasteelbebouwing toont de plattegrond ons ook de directe omgeving van het kasteel en de ligging van het complex ten opzichte van de stadswal van Grave. Ter hoogte van het kasteel bevinden zich enkele geschutswallen in de stadsgracht. Vanaf het kasteelcomplex zelf staan de beide eerder genoemde galerijen in verbinding met de Graafse vestingwerken. De 'oude galerij', links van het kasteelcomplex, sluit aan op de Busmeesterstoren die opgenomen is in de stadsmuur. De 'nieuwe galerij', rechts van het kasteelterrein, komt uit bij de toren op de Begijnenwal, waarop zich blijkens de plattegrond uit 1541 géén stadsmuur zou hebben bevonden. Tussen beide torens komen stadsmuur en wal samen bij de Middewachterstoren. Ter hoogte van deze toren is op de kaart, met dezelfde inkt als gebruikt voor de rest van de kaart, een ontwerp aangebracht voor een nieuwe stadsmuur met weergang op bogen, met op de hoek een zware ronde toren. De bestaande situatie in deze hoek was door het schuin weglopen van de stadsmuur naar de Middewachterstoren verdedigingstechnisch zeker niet optimaal te noemen.

Tussen 1542 en 1545 werd er ter weerszijden van genoemde toren dan ook een nieuwe wal met een bredere gracht aangelegd. Aan de hand van de bewaard gebleven rekening kan men een vrij goede indruk krijgen van de aard van de werkzaamheden.⁶⁹ Hieruit blijkt dat deze niet overeenkomt met het ingetekende ontwerp op de uit 1541 daterende kaart. Wel blijkt uit de rekening Pasqualini's (mogelijk bescheiden) betrokkenheid bij de werkzaamheden. Hij werd immers ter visitatie naar Grave geroepen.

Geheel rechts op de plattegrond is in een duidelijk afwijkende inkt nog een vijfhoekig bastion ingetekend. Hieromtrent zijn geen verdere aanwijzingen gevonden.

Nawoord

De twee aan Alexander Pasqualini toe te schrijven kaarten, de plattegrond van het kasteel en omgeving te Grave uit 1541 en het ontwerp voor een geschutswal bij de Hagenpoort te Kampen uit 1543, zijn in meerdere opzichten van belang.

Niet alleen zijn het de enige twee kaarten die ons van de hand van Pasqualini bekend zijn, maar ze geven ook een goede indruk van de wijze waarop Pasqualini te werk ging. 'Patroenen' die Alexander blijkens schriftelijke bronnen ook heeft gemaakt voor steden als Amsterdam, 's-Hertogenbosch en Middelburg, zullen ongetwijfeld gekenmerkt zijn geweest door eenzelfde gedetailleerdheid.

Bovendien zijn beide kaarten in hun soort zeker voor de eerste helft van de zestiende eeuw bijzonder te noemen en verdienen daarmee minstens de aandacht die tot op heden wel is besteed aan de bijzondere reeks bewaard gebleven en aan Rombout Keldermans toe te schrijven ontwerpen uit de jaren 1524-1531, betreffende kasteelfortificaties en verschillende vestingwerken.⁷⁰ En misschien vormt de toeschrijving van beide kaarten aan Alexander Pasqualini wel het begin van een hernieuwde aandacht voor deze Italiaanse architect, met als resultaat het bekend worden van meer nieuwe feiten over zijn werk in ons land.

Literatuur betreffende de architectenfamilie Pasqualini

Adelmeier, E., 'Die Hofbaumeister der letzten Klever Herzöge. Jülich - glanzvoller Mittelpunkt italienischer Renaissance am Rhein', *Heimatkalendar für das Klever Land* 18 (1968), 103-108.

Beelaerts van Blokland, W.A., 'Alexander Pasqualini, bouwmeester van het kasteel te Buren en andere sloten, krijgs- en vestingbouwkundige van naam', *Gelre, Bijdragen en mededeelingen* 34 (1931), 155-168.

Eberhardt, J., *Jülich Idealstadtanlage der Renaissance. Die Planungen Alessandro Pasqualinis und ihre Verwirklichung* (Bonn 1978).

Hardenberg, H., 'Pasqualini, architecte Bolonais, aux Pays-Bas (1530-1548)', *Studi in onore di Riccardo Filangieri* vol. II (Napels 1959), 383-395.

Herkenrath, D., 'Maximilian Pasqualini und seine Familie (1534-1572)', *Rheinische Lebensbilder*, Bd. 2 (Düsseldorf 1962), 109-124.

Kastner, D., 'Johann Pasqualini und die Anfänge der Festung Wesel. Der Bau der Flesgentorbastion in Jahre 1568', *Zeitschrift für Festungsforschung* (Wissenschaftliches Organ der Deutschen Gesellschaft für Festungsforschung e.V.) 1986, 5-24.

Labouchère, G.C., 'Aantekeningen over Alexander Pasqualini en zijn werk', *Oudheidkundig Jaarboek VII* (1938), 7-12.

Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich-Kleve-Berg. Herausgegeben vom Städtisches Museum Haus Koekoek Kleve und vom Stadtmuseum Düsseldorf (Düsseldorf-Kleve 1984), hieruit:

- Brües, E., 'Die Baumeisterfamilie Pasqualini - Stand der Forschung', 297-304;
- Lemmens, G., 'Die Klever Burg', 269-290;
- Neumann, H., 'Die Landesfestung und Residenz Jülich - Eine Skizze', 314-326;
- Schürmann, S., 'Die landesherrliche Burg, das spätere kurfürstliche Schloss zu Düsseldorf', 291-296;
- Spöhr, E., 'Die Festung Düsseldorf', 305-313.

Lau, Fr., 'Die Architektenfamilie Pasqualini', *Düsseldorfer Jahrbuch* 34 (1920-1924) (1925), 96-137.

Schmeddinghoff, A., 'Beiträge zur Geschichte der Familie von Pasqualini', *Westfälische Zeitschrift* 93 (1937), 1-38.

Sprang, M.E.H.J. van, *Alessandro Pasqualini (1493-1544) architect en vestingbouwkundige* (Delft 1985; scriptie TH Delft).

Wolff-Metternich, F., 'Alexander Pasqualini, ein Baumeister aus Bologna, und die Anfänge der Renaissance im Niederrhein', *Historisches Jahrbuch der Görres Gesellschaft* 72 (1953), 332-348.

Noten

De auteur dankt op deze plaats al diegenen die hem op welke wijze dan ook van advies gediend hebben bij het tot stand komen van deze bijdrage, in het bijzonder prof. dr. ing. J. Eberhardt (Duitsland), drs. Charles van den Heuvel (Italië), de medewerkers van het gemeentearchief Kampen en de redactie Bulletin KNOB.

- 1 F. J. Vermeulen, 'De noordnederlandse bouwkunst der vroege renaissance', *Kunstgeschiedenis der Nederlanden. De Middeleeuwen, de zestiende eeuw*, H. E. van Gelder en J. Duverger, red. (Utrecht e.a. 1954), 354-361; M. D. Ozinga, 'De strenge renaissance-stijl in de Nederlanden naar de stand van onze tegenwoordige kennis', *Bulletin van de Koninklijke Oudheidkundige Bond* 18 (1962), kol. 9-34; R. Vos en F. Leeman, *Het nieuwe ornament. Gids voor de renaissance-architectuur en -decoratie in de 16e eeuw in Nederland* ('s-Gravenhage 1986), Inleiding blz. 9-16.
- 2 Lau 1925; zie ook Schmeddinghoff 1937; in 1907 publiceerde R. Scholten reeds een kort genealogisch overzicht van de familie Pasqualini onder de titel 'Einiges über die Familie der von Pasqualini' in *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 82 (1907), 174-180.
- 3 G. C. Labouchère, 'De toren der N.H. St. Nicolaaskerk te IJsselstein. Een bijdrage tot de geschiedenis van den strengen Renaissancestijl in Nederland', *Oudheidkundig Jaarboek* 2 (1922) 37-59; Beelaerts van Blokland 1931; F. A. J. Vermeulen, 'De militaire Bouwkunst der Renaissance', *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse Bouwkunst II* ('s-Gravenhage 1931), 405-457, blz. 420-422; Labouchère 1938.
- 4 Schmeddinghoff 1937; Land im Mittelpunkt 1984, Brües.
- 5 Hardenberg 1959; het wordt ook niet genoemd in het zeer uitgebreide literatuuroverzicht bij Land im Mittelpunkt 1984, Brües; wel schreef in 1985 M. E. H. J. van Sprang een geschiedeniscriptie ten behoeve van de Afdeling der Bouwkunst van de Technische Hogeschool te Delft, getiteld *Alessandro Pasqualini (1493-1544), architect en vestingbouwkundige*. De scriptie is echter niet gepubliceerd.
- 6 Wolff-Metternich 1953, blz. 344.
- 7 Hardenberg 1959, blz. 385; Wolff-Metternich 1953, blz. 337 had al op de mogelijke rol van Hendrik van Nassau gewezen; zie voor het geslacht Van Egmond: Th. Coppens, *Buren, Egmond en Oranje. Over heren, graven en prinses* (Buren 1989).
- 8 J. Leys, 'De invloed van Anthonis I en Rombout II Keldermans op de kasteelfortificaties', H. Janse e.a., red., *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden* ('s-Gravenhage 1987), 155-171, blz. 162-163; R. Meischke en F. van Tyghem, 'Huizen en hoven, gebouwd onder leiding van Anthonis I en Rombout II', eveneens in voornoemde bundel 131-154, blz. 133-135.
- 9 Zie voor een overzicht van Italiaanse vestingbouwkundigen in de Nederlanden: Ch. van den Heuvel, 'De verspreiding van de Italiaanse vestingbouwkunde in de Nederlanden in de tweede helft van de zestiende eeuw', J. Sneepe e.a., red., *Vesting. Vier eeuwen vestingbouw* ('s-Gravenhage 1982), 8-17; van dezelfde auteur verschijnt eind november een dissertatie onder de titel '*Papiere Bolwerken*'. De introductie van de Italiaanse steden vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen.
- 10 Zie voor een beschrijving van dit belangrijke

vestingbouwkundig monument: K. Kiem, *Die Baugeschichte der Festung Rammekens bei Vlissingen*, doctoraal-scriptie Techn. Univ. Berlin, 1982.

- 11 Hardenberg 1959, blz. 386; Meischke en Van Tychem, 'Huizen en hoven', blz. 134-135.
- 12 H. W. Boekwijt, 'Het kasteel van Grave in de 16e en 17e eeuw', *Castellogica* 1990-2 (Doorn 1990), 140-147, blz. 140-143.
- 13 Ozinga, 'De strenge renaissance-stijl', blz. 31; W. Kramer, 'De zuidgevel van de Sint-Elisabethskerk te Grave', *Restauratie-bericht St.-Elisabeth Grave, Informatiebulletin* 7; Over deze gevel en Pasqualini's oeuvre in ons land is een artikel in voorbereiding van de hand van E. J. Goossens.
- 14 Landesmuseum Darmstadt; zie voor afb. Coppens, 'Buren', blz. 30.
- 15 Beelaerts van Blokland 1931, blz. 168, bijlage XVII; Hardenberg 1959, blz. 393.
- 16 Hardenberg 1959, blz. 389-390; de verwarring van Alexander Pasqualini met Alexander van Bruchsal is gebaseerd op Beelaerts van Blokland 1931, blz. 155-156.
- 17 Koninklijk Huisarchief, Inv. IV, 1476; afgebeeld bij Ozinga, 'De strenge renaissance-stijl', afb. 15.
- 18 S. W. A. Drossaers, *Het archief van den Nassauschen Domeinraad. Tweede deel: Het archief van den raad en rekenkamer te Breda tot 1581: stukken betreffende de rechten en goederen van Anna van Buren* ('s-Gravenhage 1955) (hierna te noemen Drossaers, Nassauschen Domeinraad II), inv. nr. 935, nr. 131 en 132; zie Hardenberg 1959, blz. 390-391; voor een beschrijving van het kasteel: R. F. P. de Beaufort en H. M. van den Berg, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De Betuwe* (Den Haag 1968) 92-98.
- 19 Van Rossem introduceerde zelf de 'onbegrepen' renaissance; zie C. L. Temminck Groll, 'De Cannenburch en de intree van de renaissance in Gelderland', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 78 (1979) 123-139.
- 20 R. A. van Zuylen, *Inventaris der Archieven van de stad 's-Hertogenbosch* dl. 1 ('s-Hertogenbosch 1862), blz. 583; C. J. Gudde, '*s-Hertogenbosch, geschiedenis van vesting en forten* ('s-Hertogenbosch 1974), blz. 72-75.
- 21 Drossaers, Nassauschen Domeinraad II, Brieven regest nr. 1096, 1107, 1108.
- 22 Leys, 'Invloed Keldermans op kasteelfortificaties', blz. 162-163, meent dat de omwalling rond het kasteel gezien de ronde bastions op de hoeken, die een overgangsvorm zijn tussen de ronde hoektorens en het veelhoekige bastion, van vóór 1532 moet dateren en onder leiding van Rombout Keldermans is aangelegd. Wij zullen echter nog zien, dat ook te Amsterdam nog naar ontwerp van Pasqualini een rond bolwerk wordt aangelegd. Gezien dit voorbeeld en het feit dat blijkens Pasqualini's brief in 1543 nog gewerkt wordt aan de wal, is het zeer goed mogelijk dat de wal rond het kasteel in zijn geheel danwel gedeeltelijk naar ontwerp en onder leiding van Pasqualini is aangelegd.
- 22^a Algemeen Rijksarchief Brussel, Archieven Rekenkamers, inv. nr. 26434, 'Rekenyng van den wall opt slot te Graeff, anno 42 en 43 gemact (ende 44)', fol. 13v.
- 23 Drossaers, Nassauschen Domeinraad II, Brieven regest nr. 809; Pasqualini's aanwezigheid in Luik blijkt niet uit het Luikse stadsarchief, waarin slechts weinig archiefstukken met betrekking tot het stadsbestuur van de periode vóór 1550 bewaard zijn gebleven (vriendelijke mededeling Staatsarchief Luik).
- 24 S. W. A. Drossaers, *Het archief van den Nas-*

sauschen Domeinraad. Eerste deel: archief van den raad en rekenkamer te Breda tot 1581 ('s-Gravenhage 1948), Brieven regest 3066; in het stadsarchief van Diest komt de naam van Pasqualini niet voor (vriendelijke mededeling Archief stad Diest).

- 25 De onkosten die hiermee verband houden staan vermeld in de Bossche stadsrekening (okt.) 1541 - (okt.) 1542. Pasqualini werd echter ontboden in 1542 (in welk jaar de werkzaamheden ook (ten dele) werden uitgevoerd) en niet in 1541, zoals abusievelijk wordt vermeld in onder andere R. Meischke, 'Het architectonische ontwerp in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen en de zestiende eeuw', R. Meischke, *De gotische bouwtraditie* (Den Haag 1988), 127-207 (onder dezelfde titel eerder verschenen in *Bulletin van de Koninklijke Oudheidkundige Bond*, 5 (1952) kol. 161-230), blz. 182 en bij Hardenberg 1959, blz. 392.
- 26 Meischke, 'Het architectonische ontwerp', blz. 182-184; Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Stedelijke rekening 1541-1542 onder 'Ander uitheven van Boedenloen'; dat de maquette op ware grootte uitgevoerd zou zijn, zoals verondersteld in A. M. Koldewey, *In Boscoducis 1450-1629. Kunst uit de Bourgondische tijd te 's-Hertogenbosch. De cultuur van late middeleeuwen en renaissance* ('s-Gravenhage 1990), blz. 26 lijkt zeer onwaarschijnlijk.
- 27 *Resoluties van de vroedschap van Amsterdam 1490-1550*, uitgegeven door P. D. J. van Iterson en P. H. J. van Laan (Amsterdam 1980), blz. 73 en 109; Gemeentearchief Amsterdam, Stadsrekening 1545, fol. 82v.
- 28 'Resoluties van Amsterdam', blz. 144 voetnoot 199.
- 29 Beelaerts van Blokland 1931, blz. 160-161; zie voor Maximiliaans betrokkenheid bij de strijd in Frankrijk en het aan Hendrik VIII geschonken kanon: N. Berghuijs, 'Een vorstelijk geschenk. Maximiliaan van Egmond, graaf van Bueren en het "Queen Elisabeth's Pocket Pistol"', *Mars et Historia* jubileumnummer; bij het ter perse gaan van dit artikel nog niet verschenen).
- 30 Beelaerts van Blokland 1931, blz. 161; Vermeulen, 'De militaire Bouwkunst', blz. 421; zie ook Hardenberg 1959, blz. 390.
- 31 Vermeulen, 'De militaire Bouwkunst', blz. 420-421; Meischke, 'Het architectonisch ontwerp', blz. 184.
- 32 Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Stedelijke rekening 1541-1542 onder 'Ander uitheven van Boedenloen'.
- 33 Meischke en Van Tyghem, 'Huizen en hoven', blz. 132.
- 34 Lau 1925, blz. 129 regest 1.
- 35 Drossaers, Nassauschen Domeinraad II, Brieven regest 1359 + 1360; Hardenberg 1959, blz. 393-394.
- 36 Stadtarchiv Jülich, Stedelijke rekening 1546-1547, p. 57 en Stedelijke rekening 1547-1548, p. 97; Eberhardt 1978, blz. 49-50, Land im Mittelpunkt 1984, Neumann, blz. 315-317; Lau 1925, blz. 101, is van mening dat met de in de Jülichse stadsrekening genoemde Mr. Alexander een andere bouwmeester in dienst van de hertog, namelijk Mr. Alexander Lybisch, wordt bedoeld. Lau was evenwel niet op de hoogte van de eerdere contacten tussen hertog Willem en Pasqualini. In 1932 komt ook Lau tot de conclusie dat de in de rekeningen genoemde Mr. Alexander, Alexander Pasqualini geweest moet zijn: F. Lau, *Topographie der Stadt Jülich mit einem Grundbuch bis zum Jahre 1794* (Bonn 1932), blz. 25.
- 37 Afbeeldingen in o.a. Meischke, 'Het architect-

- tonisch ontwerp', blz. 175 afb. 50 en in Land im Mittelpunkt 1984, Neumann, blz. 318 afb. 4 en blz. 322 afb. 8.
- 38 Zie voor een beschrijving van bouw en aanleg van kasteel, citadel en vestingwerken te Jülich en Pasqualini's betrokkenheid daarin: Eberhard 1978 en Land im Mittelpunkt 1984, Neumann.
- 39 Land im Mittelpunkt 1984, Schürmann, blz. 291-293.
- 40 Eberhardt 1978, blz. 62-64.
- 41 Herkenrath 1962, blz. 114-115.
- 42 Land im Mittelpunkt 1984, blz. 475-476, katalogus nr. I, 30; zie met betrekking tot de Schwanenburg: Land im Mittelpunkt 1984, Lemmens.
- 43 Zie Herkenrath 1962, blz. 119-121.
- 44 Zie voor de vesting Orsoy en de betrokkenheid van Johan Pasqualini daarbij: D. Kastner, 'Bau und Entstehung der Festung Orsoy', *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 187 (1984), 103-143; een beschrijving van Johan's activiteiten te Wesel geeft Kastner 1986.
- 45 Lau 1925, blz. 119.
- 46 De kaart uit 1592 is een manuscriptkaart in kleur, afm. 41,4 x 63 cm, gesigneerd 'APasqualin', gedateerd '28 Augusti 1592': Stadtarchiv Wesel, K 2033; oorspronkelijk als bijlage bij een door Johan Pasqualini opgestelde acte d.d. 28-8-1592, betreffende de uit te voeren werkzaamheden: Stadtarchiv Wesel, MR 253 nr. 2, fol. 18-23.
De kaart uit 1605 is een manuscriptkaart in inkt, afm. 32 x 42,5 cm, gesigneerd met 'APasqualin', gedateerd '19 May 1605': als bijlage opgenomen bij een brief van Johan Pasqualini d.d. 19 mei 1605 aan de Raad der stad Wesel: Stadtarchiv Wesel, MR 253 nr. 2, fol. 25-28.
- 47 Stadtarchiv Wesel: MR 253 nr. 2, fol. 25-26 en fol. 18-23; ibidem A 3, Ratsprotokolle nr. 64 (1509-1593) fol. 127v; ibidem A 4, Stadtrechnung 1592 onder 'Van Allerhande - in die 30. weecke, 20. septembris' en Stadtrechnung 1605 onder 'Van Allerhande - im der 4e weke, 3. aprilis' en onder 'Van Allerhande - in der 5e weke, 11. aprilis'.
- 48 Lau 1925, blz. 121, noemt als oudste voorbeeld dat Alexander als begeleider van zijn broer voorkomt, 1604. De kaart van Wesel uit 1592, die Lau wel bekend was (Lau 1925, blz. 134, regest 88) werd vroeger evenwel aan Johan toegeschreven.
- 49 Zie voor de betrokkenheid van verschillende Pasqualini's hierbij: Land im Mittelpunkt 1984, Spöhr.
- 50 Kaart van Johan Pasqualini, 1608: Land im Mittelpunkt 1984, blz. 501, katalogus nr. L 19; kaart van Alexander Pasqualini, 1619: ibidem, blz. 501, katalogus nr. L 20.
- 51 Zie voor een uitvoerige beschrijving over deze volgende generaties: Schmeddinghoff 1937, blz. 19-38.
- 52 Maximiliaan kreeg dit bevestigd in een drietal fraai versierde oorkonden van respectievelijk de Senaatskanselarij van Bologna, de genoemde aartspriester en een viertal vertegenwoordigers van de Bolognese adel. Genoemde oorkonden bevinden zich nog steeds in het familiearchief der Pasqualini's; zie ook noot 53.
- 53 Hieronder ook het familiearchief van de Pasqualini's. Dit archief bevond zich – als onderdeel van het archief van de familie Van Hövell – tot in 1953 op Haus Gnadenhall in Donsbrüggen, gelegen vlak bij Kleef, welk huis in het begin van de negentiende eeuw in bezit was gekomen van de familie Van Hövell (tussen 1945 en 1948 tijdelijk ter inventarisatie ondergebracht bij het Nordrhein-Westfälisches Hauptstaatsarchiv, Düsseldorf). Tussen 1953 en 1972 berustte het familiearchief Van Hövell in het Hulpdepot van het Algemeen Rijksarchief te Schaarsbergen, waarna het in laatstgenoemd jaar werd overgebracht naar Huis Hasselholt te Ohé en Laak, alwaar het zich thans nog bevindt. Met dank aan J.G.M.G. baron van Hövell tot Westerflie, voor het verstrekken van deze en andere informatie met betrekking tot de familie Pasqualini.
- 54 Een uitvoerige beschrijving van de situatie in Kampen ten tijde van de Gelderse Oorlog alsmede van de door Pasqualini gemaakte kaart zal worden gegeven in een bijdrage van de auteur dezes, die in januari 1992 onder de titel 'Historie rond een kaart uit 1543' zal verschijnen in *Kamper Almanak* 1992.
- 55 Gemeentearchief Kampen (hierna G.A.K.), Oud Archief inv. nr. 223, blz. 206; Drossaers, Nassauschen Domeinraad II, Brieven regest nrs. 1103, 1111-1115 en 1118.
- 56 G.A.K., Oud Archief, inv. nr. 21, fol. 96v-97v; ibidem inv. nr. 417, onder 'Betaelt aen Allerhande onzeker onraedt' na 'Geloent den Leyendeckers'.
- 57 Drossaers, Nassauschen Domeinraad II, inv. nr. 1069 en Brieven regest nr. 1131 en 1137; Gemeentearchief Deventer, Middeleeuws Archief inv. nr. 436, blz. 59 en Cameraarsrekening 1543, onder 'bodeloorn' en onder 'ridinge'; Gemeentearchief Zwolle, AAZ01, inv. nr. 1908 blz. 57 en 63; Rijksarchief in Overijssel, Zwolle, Archief Hollandse rekenkamer, inv. nr. 10, fol. 59v-60 en inv. nr. 22, blz. 4-13.
- 58 G.A.K., Oud Archief, inv. nr. 417: als bij noot 56.
- 59 Ibidem, inv. nr. 93; met dank aan de heer drs. Chr. J. Kolman, die mij attendeerde op deze brief.
- 60 G.A.K., Oud Archief, inv. nr. 22, blz. 4-13; ibidem, inv. nr. 1975 en inv. nr. 428 passim.
- 61 Zie noot 46; op het bestaan van de kaart uit 1592 te Wesel en de overeenkomst in de signering werd ik geattendeerd door de heer Th. van Straalen, als bouwhistoricus verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.
- 62 G.A.K., Topografische verzameling nr. 802.
- 63 Zie voor een overzicht van de bewaard gebleven correspondentie en de kwitantie uit 1539: Beelaerts van Blokland 1931.
- 64 Zie voor deze stadsuitbreiding, de bouw van de nieuwe stadsmuur aan de noordzijde van de stad en de sloop van de oude stadsmuren Th. van Mierlo, *De verdedigingswerken van Kampen (vóór de 15e eeuwse stadsuitleg): een reconstructie* (Kampen 1986) (scriptie R.U.U.); over de noodzaak van de stadsuitbreiding en de reden waarom de Hagen hierin niet werd opgenomen: Chr. J. Kolman, 'De verstedelijking van Kampen in de late Middeleeuwen', *Kamper Almanak* 1990, 145-177, blz. 150-153.
- 65 G.A.K., Oud Archief, inv. nr. 428, achterin onder 'Onkosten van arbeidsloen int lange gescreven, gedaen an die Welle 't maken van die Isselltoeren en die Haagenpoerte hent ant kleine poertken. Ende voerts van die haeve ende den Olden Wiltfanck neer toe breecken ende den nyen toe maecken, geschiet int jaar 1500 vier ende vijftich'; de muur met de kleine ronde toren werd reeds in 1552 gesloopt: Oud Archief, inv. nr. 426 onder 'Betaelt en Allerleye Onzeecker Onraedt', respectievelijk 'Leyendeckers', 'Thimmerluden', 'Messelers'; in 1984 werd tijdens sloopwerkzaamheden het fundament teruggevonden van een deel van de oude middeleeuwse stadsmuur met daarin een ronde toren, die vanaf de vierkante hoek-toren langs de IJssel liep en oorspronkelijk
- 66 Algemeen Rijksarchief Brussel, Kaarten en plannen in handschrift, inv. nr. 2686. Met dank aan de heer drs. Ch. van den Heuvel die mij wees op de mogelijke aanwezigheid van deze kaart te Brussel.
- 67 Rijksarchief in Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch, stamnr. 2463; zie met betrekking tot de collectie Cuypers van Velthoven: Th. F. van Litsenburg en G. C. M. van Dijk, *Inventaris van de collectie Cuypers van Veldhoven 1320-1870*, Rijksarchief in Noord-Brabant, inventarisreeks nr. 22 ('s-Hertogenbosch 1978).
- 68 Boekwilt, 'Het kasteel van Grave', blz. 142 + 145-146.
- 69 Ze noot 22^a.
- 70 Zie o.a. Leys, 'Invloed Keldermans op kasteel-fortificaties', passim en H. L. Janssen, 'De fortificaties van Ter Eem 1528-1553 en het ontwerp van Rombout Keldermans, T. J. Hoekstra e.a., red., *Liber Castellorum. 40 variaties op het thema kasteel* (Zutphen 1981), 302-318.

De zogenaamde bisschopszetel in de Cunerakerk te Rhenen

Victor M. Schmidt en Mark Gudwin

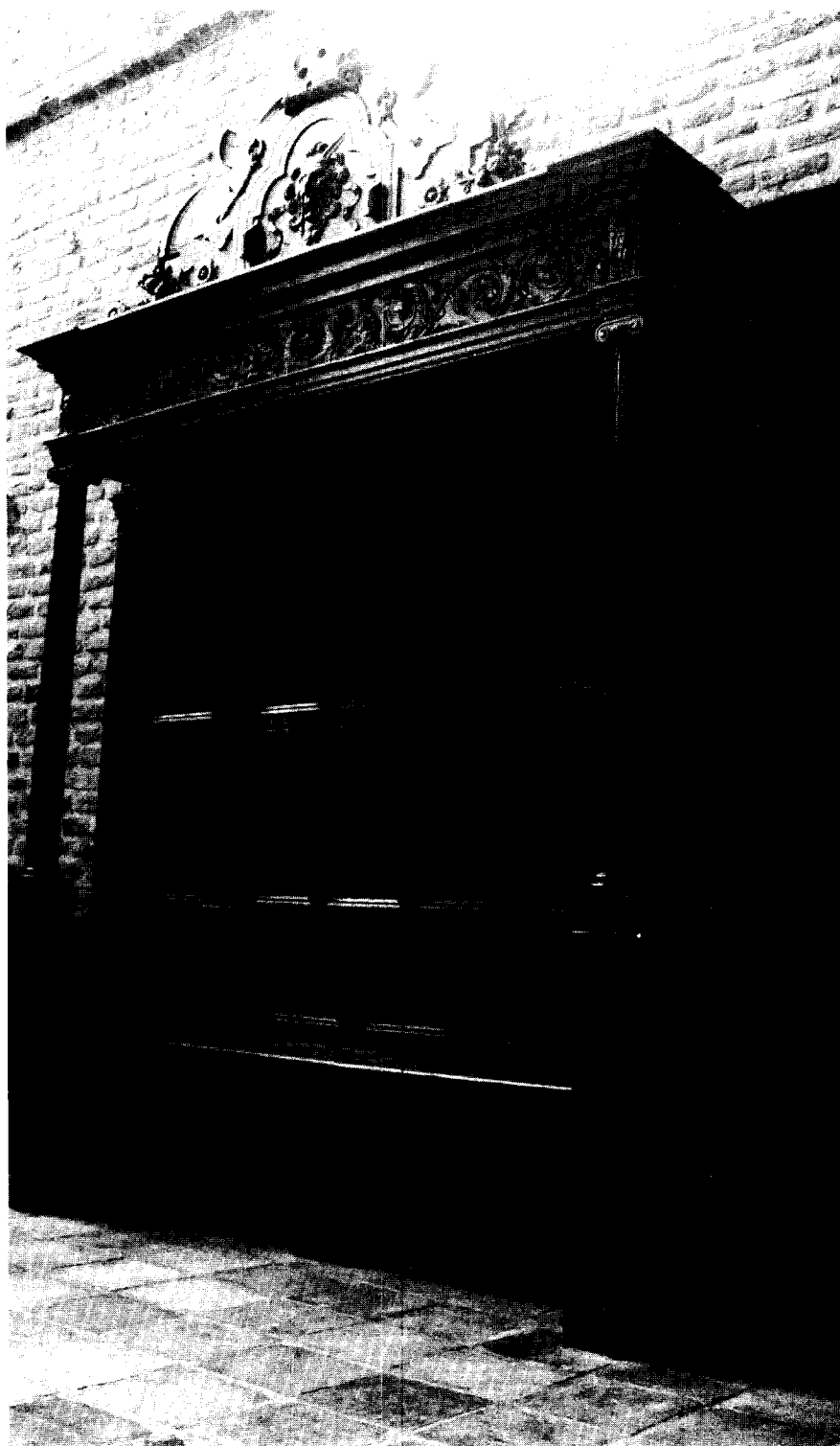
Inleiding

In 1986 was er in Nederland een reeks tentoonstellingen te zien onder de verzameltitel *De eeuw van de beeldenstorm*. Daarbij hoorde een kunstreisboek, *Het nieuwe ornament*, aan de hand waarvan men de verrassende hoeveelheid renaissancebouwkunst en -decoratie in den lande kon bezoeken. Met deze reisgids in hand kwamen wij vorig jaar in de Cunerakerk te Rhenen. Naast het fraaie oksaal en het koorgestoelte eiste een meubelstuk de aandacht op, dat nu doelloos in de zuiderkruisarm staat opgesteld (afb. 1). Volgens *Het nieuwe ornament* en wat oudere literatuur is het de 'zogenaamde bisschopszetel', een formulering die terecht enige twijfel laat doorschemeren.¹ In wat volgt zullen wij de juiste functie van het meubel proberen te bepalen. Dan zal blijken, dat het om een, voor Nederlandse begrippen, uniek stuk kerkmeubilair gaat.

Bisschopsstoel?

Het eikenhouten gestoelte heeft een duidelijke architectonische opbouw. De overhuiving rust op gecanneleerde Ionische zuiltjes en naar verhouding hoge postamenten. Het ruggeschot is voorzien van onbewerkte panelen, die door twee paren Ionische pilasters in grotere vakken worden geleed. Het binnenste paar eindigt in platte consoles met een knop, het buitenste paar rust op postamenten. Boven deze pilasters staan consoles, die zijn opgenomen in het eenvoudig gehouden hoofdgestel. Dit gaat over in het verkropte hoofdgestel van de overhuiving. Het fries heeft als centraal motief een Gorgokop in een rolwerkartouche, die aan weerszijden wordt vastgehouden door twee figuren, wier achterlijven in acanthusspiralen eindigen. Op het voorvlak van de verkropte delen van de overhuiving zijn de personificaties van het Geloof (links) en de Hoop (rechts) uitgebeeld; op elk zijvlak staat een vrouwelijke herme in rolwerk (afb. 2 en 3). De hemel van de overhuiving is geleed met afwisselend ovale en rechthoekige panelen. Een groot rechthoekig paneel is in het midden geplaatst; twee andere, die half zo groot zijn, bevinden zich aan de korte zijanten. De drie rechthoekige panelen zijn versierd met een afgevlakte diamantkop. De bekroning van de overhuiving toont een prachtige saterkop in een rolwerkartouche (afb. 4).

De decoratie van het gestoelte is een goed voorbeeld van Nederlands renaissance or-



Afb. 1. Renaissance sedilia, 1570 (Rhenen, Cunerakerk; foto auteurs).

nament, zoals dat door de prenten van o.m. Cornelis Floris, Cornelis Bos en Hans Vredeman de Vries is verspreid. Hoewel het niet is gelukt één of meer prenten te vinden die als directe voorbeelden hebben gediend, komen soortgelijke motieven, zoals rolwerkkartouche, de saterkop en de hermen, wel in het werk van genoemde kunstenaars voor.²

De opbouw en detaillering laten er geen twi- fel over bestaan dat dit gestoelte bij de twee koorbanken hoort, die nog steeds op hun oorspronkelijke plaats staan opgesteld (afb. 5). De geleiding van de ruggeschotten is ver- gelijkbaar; de friezen zijn voorzien van ran- ken in dezelfde stijl; details als de pilasters met consoles, die met een leeuwekopje zijn versierd, en de hermen op de verkroppin- gen van het hoofdgestel komen vrijwel exact overeen. Beide banken zijn aan de oostzijde in 1570 gedateerd (afb. 6).³ Het idee om ze te laten maken dateert echter van jaren daarvoor. In een nog ongepubliceerde kwit- antie verklaart een zekere Ulrich Hermansz dat hij op 1 september 1563 drie carolus gul- dens heeft ontvangen voor 'een patroon op fransijn [= perkament] dienende tot een ge- stolt int coor tot Renen'. Deze Ulrich was waarschijnlijk een timmerman, want vol- gens een andere kwitantie, die aan de vori- ge is gehecht, krijgt hij nog vijf stuivers voor een 'pleij [= katrol] en de schijff met een ge- dreyde negen [= spil?] op den toorn aen de clocken'. Verder komt Ulrich voor in kwitan- ties en declaraties van wijn en maaltijden ten behoeve van de kerk.⁴

Of zijn ontwerp ook is uitgevoerd is een tweede. Volgens een kwitantie van 28 maart 1570 heeft n.l. Johan de Keyser de Jonge, de zoon van de 'cameraer' van de kerk, 20 stu- ivers ontvangen voor een reis naar Utrecht, waar hij 'in zommige kercken die gestoelten



Afb. 3. Detail van afb. 1: personificatie van de Hoop (foto auteurs).

besien' heeft, 'om daer een nae tlaten ma- ken inde kerck binnen Rienen'.⁵ Het is goed mogelijk dat het meubilair door een Utre- chenaar is geleverd, want er zijn zeker over- eenkomsten met Utrechts houtsnijwerk uit de jaren 60 van de zestiende eeuw.⁶ Toen het meubilair eenmaal klaar was werd het kennelijk goed onderhouden. In de kerkre- keningen over 1571 en volgende jaren – die van de jaren direct daaraan voorafgaand zijn verdwenen – treft men een post aan voor een vrouw 'voor dat sij een heel jaer het nieuwe sittewerck opt choor gevreuen ende schoen gemaect heeft'.⁷

Het is om verscheidene redenen onwaar- schijnlijk dat het gestoelte een bis- chopsstoel of *cathedra* is geweest. Aller- eerst valt niet goed in te zien waarom een parochiekerk als de Cunerakerk een bis- chopsstoel zou hebben bezeten. Verder zijn de afmetingen wel erg ruim uitgevallen voor één persoon. Het meubilair is 246 cm hoog (zonder bekroning) en 267 cm breed; het zitvlak meet 189 cm. Ook doet het ont- breken van enig bisschoppelijk wapen op zijn zachtst gezegd wat merkwaardig aan. Tenslotte zou het gestoelte met moeite op de juiste plaats in het koor hebben kunnen staan. Een bisschopsstoel staat normaal ge- sproken aan de evangeliezijde, de noord- kant, van het koor.⁸ In het koor van Rhenen zou daar tussen koorbank en koorsluiting voor het gestoelte net voldoende ruimte zijn vanwege de zijdeur naar de voormalige sa- cristie. Aan de zuidkant, de epistelzijde, is echter meer plaats en daar zal het gestoelte dan ook oorspronkelijk hebben gestaan, naast de andere koorbank en vlakbij het nu verdwenen hoofdaltaar (afb. 7, 9). Een gestoelte op een dergelijke plaats is echter geen bisschopszetel, maar een priesterge- stoelte.

Sedilia

Een priestergestoelte (Lat. *sedilia*) is be- stemd voor de geestelijken die de mis op- dragen. Het heeft doorgaans drie zitplaat- sen, één voor de priester, één voor de dia- ken en één voor de subdiaken. Normaal ge- sproken zit de officiërende priester in het midden, met de diaken en subdiaken res- pectievelijk ter rechter- en ter linkerzijde. Zoals gezegd hebben sedilia hun plaats aan de zuid- of epistelzijde bij het altaar. Zij wer- den gebruikt tijdens die gedeelten van de



Afb. 2. Detail van afb. 1: personificatie van het Geloof (foto auteurs).

mis gedurende welke de geestelijken mochten zitten, nl. het Kyrie, Gloria en Credo.⁹ Sedert de dertiende eeuw vonden sedilia in Noord-Europa algemeen ingang. Vaak waren zij van steen en maakten zij deel uit van de architectuur. Met name in Engeland zijn veel voorbeelden bewaard gebleven¹⁰, maar ook Nederland is nog enkele exemplaren rijk. De vorm van dergelijke sedilia kan eenvoudig zijn, zoals in de Sint-Plechelmusbasiliek te Oldenzaal, die uit de tweede helft van de vijftiende eeuw dateren. Hier zijn zij niet meer dan een nis, die met drie blinde driepasbogen is geleed.¹¹ De sedilia in het koor van de Bovenkerk te Kampen zijn rijker door de gewelfde overhuiving; door de wimbergen is ook hier een driedeling aangegeven. De overhuiving sluit niet goed aan bij de koorpijlers uit de tweede helft van de veertiende eeuw en zal daarom een latere toevoeging zijn, die waarschijnlijk van rond 1500 dateert.¹² Een vergelijkbaar type sedilia vindt men even over de huidige landsgrens in de Sint-Victorsdom te Xanten. Het baldakijn van deze elegante sedilia van rond 1280 rust op zuiltjes, zodat de drie zitplaatsen duidelijk zijn aangegeven. Interessant is verder dat de middelste zitplaats voor de priester iets is verhoogd.¹³ Bijna vrijstaand

tenslotte is het zandstenen exemplaar uit het begin van de zestiende eeuw in het voormalige Kruisherenklooster van Ter Apel. De driedeling is nog duidelijker dan in de drie eerder genoemde, doordat de zitplaatsen van elkaar zijn gescheiden door deels opengewerkte schotten. Dit gestoelte is des te belangwekkender, omdat de oorspronkelijke liturgische dispositie van het koor met de sacramentsnis, piscina en houten koorbanken is behouden (afb. 8).¹⁴

Naast stenen sedilia komen vanaf de vijftiende eeuw regelmatig houten exemplaren voor. Voor gotische voorbeelden zal men naar Duitsland moeten; in Nederland hebben wij er geen kunnen vinden. De kerk van Hage in Oostfriesland bezit er één van rond 1500, die qua opbouw goed is te vergelijken met de stenen sedilia in Ter Apel.¹⁵ Enkele zeer flamboyante exemplaren treft men o.m. in Zwaben aan.¹⁶ Bij alle individuele verschillen blijft de opzet van gotische sedilia gelijk: een hoog meubel met drie van elkaar gescheiden zitplaatsen, die gewoonlijk door een baldakijn worden geaccentueerd. Op dit punt springt een duidelijk verschil met de sedilia in Rhenen in het oog. Dit meubel heeft weliswaar een overhuiving,

maar geen duidelijk van elkaar gescheiden zitplaatsen. Dit geldt evenwel ook voor de koorbanken in de kerk, waar de zitplaatsen bovendien, in tegenstelling tot de meeste gotische en vroeg-rennaissance koorbanken, niet kunnen worden opgeklapt. Zelfs de panelen van de ruggeschotten corresponderen niet met het aantal zitplaatsen, want daarvoor zijn zij te breed. Evenmin komt de geleding van de voorzijde van de lessenaars overeen met het aantal zitplaatsen. In tegenstelling tot oudere koorbanken is het ruggeschot opgevat als één doorlopend geheel, dat met blinde panelen is versierd. Dat die vrij breed zijn uitgevallen mag bij de andere hoogte-breedte verhouding van renaissancearchitectuur en -meubelkunst geen verbazing wekken.¹⁷ Niet toevallig vindt men parallele ontwerpen in Italië, zoals in de San Sebastiano te Venetië en de San Lorenzo te Brescia. Deze zestiende-eeuwse koorbanken hebben vergelijkbare, eenvoudig ingedeelde ruggeschotten; de indeling van de banken in de San Sebastiano correspondeert evenmin als in Rhenen met het aantal zitplaatsen.¹⁸ Het gaat hier om echte renaissance meubelen met een sterk vereenvoudigde opzet ten opzichte van de complexere gotische koorbanken.



Afb. 4. Detail van afb. 1: fries en overhuiving (foto auteurs).

Hetzelfde geldt voor de sedilia in Rhenen; dat de zitplaatsen niet van elkaar zijn gescheiden is verklaarbaar uit de aard van het ontwerp. Waarschijnlijk verwijst alleen de driedeling in de hemel van de overhuiving nog naar de drie zitplaatsen van de geestelijken. In ieder geval heeft de bank van de sedilia een perfecte maat – 189 cm breed – voor drie geestelijken die er met al hun paramenten moeten plaatsnemen. Het gestoelte in Rhenen is dus geen bisschopsstoel – zelfs geen zogenaamde. Het gaat hier om sedilia, die bij de koorbanken uit 1570 horen.

Liturgische context

Uitgebreid archiefonderzoek naar alle liturgische activiteiten in het koor van de Cunerakerk viel buiten de opzet van dit artikel. Niettemin leverde een eerste verkenning voldoende gegevens op om de vraag te kunnen beantwoorden naar de redenen voor de aanwezigheid van koorbanken (en oksaal) in de kerk. Het is nl. niet vanzelfsprekend dergelijk meubilair in een parochiekerk aan te treffen. Nu was de Cunerakerk geen gewone parochiekerk. Sedert de jaren '70 van

de dertiende eeuw had de Duitse Orde het patronaatsrecht over de kerk. Aangezien zij dit nog in het midden van de zestiende eeuw deed gelden, heeft de Orde naar alle waarschijnlijkheid het recht tot aan de Reformatie behouden.¹⁹ De kerk werd door priesters van de plaatselijke commanderie bediend; vanaf het begin van de vijftiende eeuw waren het er vier. Blijkens archiefstukken uit 1417 en 1469 waren zij o.m. verplicht dagelijks de getijden te zingen en op het hoofdaltaar van de kerk eveneens hoogmissen te zingen, waarbij zij hulp konden krijgen van de koster, de schoolmeester en vier scholieren.²⁰ De rekeningenboeken van de kerkmeesters over 1571 en volgende jaren geven niet alleen een goed inzicht in deze activiteiten, maar ook in die van de vicarissen. Vier vicarissen, met een kapelaan, de schoolmeester, de koster en zes 'choralen' kregen vier keer per jaar presentiegeld. Dergelijke lijsten, maar dan opgemaakt door de schoolmeester, zijn voor de jaren 1562, 1563, 1565 en 1569 bewaard gebleven.²¹ Het is niet onwaarschijnlijk, dat deze presentiegelden betrekking hadden op de koor dienst. In een stuk van het Hof van Utrecht d.d. 9 juni 1573 wordt nl. bepaald, dat de vier vicarissen, de koster en de school-

meester meer presentiegeld krijgen voor het zingen van de zeven getijden, die, zo blijkt, al 'tanderen tijden gefundeert' waren.²² Ongetwijfeld gaat het hier om het zg. officie van de zeven getijden, dat gedurende de late middeleeuwen allerwegen, ook in kerken zonder een kapittel, werd gezongen.²³ Kortom, al deze activiteiten geven de koorbanken en het oksaal voldoende context.²⁴

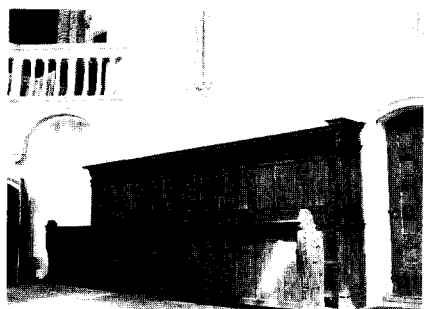
Conclusie

De koorbanken met de sedilia waren waarschijnlijk de laatste grote uitgaven van voor de Reformatie. Men mag uit de opeenvolging van de verfraaiingen aan het gebouw afleiden, dat de kerk tamelijk kapitaalkrachtig was. De bedevaarten naar het schrijn van de H. Cunera zullen hiertoe zeker hebben bijgedragen. De reusachtige toren werd in 1492-1531 gebouwd en zelfs voorzien van beelden. Op gezette tijden in de zestiende eeuw zijn er luik klokken aangeschaft.²⁵ Het oksaal wordt gewoonlijk circa 1550-1555 gedateerd.²⁶ Het moet in ieder geval vóór 1564 gereed zijn gekomen, omdat dan iemand geld krijgt voor het schoonmaken ervan.²⁷ Terzelfder tijd worden er plannen gemaakt voor de koorbanken en sedilia, die tenslotte in 1570 waren voltooid.

Het oksaal, één van de weinige in Nederland die nog op de oorspronkelijke plaats staan opgesteld, is terecht bekend. De koorbanken en sedilia daarentegen hebben nauwelijks aandacht gekregen. Ten onrechte, want zij zijn om verscheidene redenen minstens zo interessant als het oksaal. Het zijn vrij eenvoudige, maar elegante meubelen, fraai gedetailleerd en vakkundig uitgevoerd. De sedilia hebben bovendien een prachtige overhuiving met typisch Nederlands renaissance ornament. Zeer waarschijnlijk zijn zij de enige houten sedilia van voor de Reformatie in Nederland, die bewaard zijn gebleven. Nog uitzonderlijker is dat de sedilia met de koorbanken, waarmee zij één ensemble vormden, zich nog steeds bevinden in de kerk waarvoor zij zijn gemaakt. Voor zover wij hebben kunnen nagaan is deze situatie voor Nederland uniek.

Noten

- 1 R. Vos en F. Leeman, *Het nieuwe ornament. Gids voor de renaissance-architectuur en -decoratie in Nederland in de 16de eeuw*, 's-Gravenhage 1986, 64; A.W. van de Bunt, *De Sinte-Cunera van Rhenen*, Rhenen 1974, 6; A.P. de Kleuver, *Geschiedenis van de Cunerakerk te Rhenen*, Rhenen 1960, 15-16. De Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, I, Utrecht 1908, 47, en M.A. Prins-Schimmel en G.E. van Leersum, *Langs de oude Utrechtse kerken*, Baarn 1975, spreken voorzichtiger van een 'zetel'.
- 2 Zie M. de Jong en I. de Groot, *Ornamentprenten in het Rijksprentenkabinet. I, 15de & 16de eeuw*, Amsterdam-'s-Gravenhage 1988 (met verdere literatuur).
- 3 J.S. Witsen Elias, *De Nederlandsche koor-*



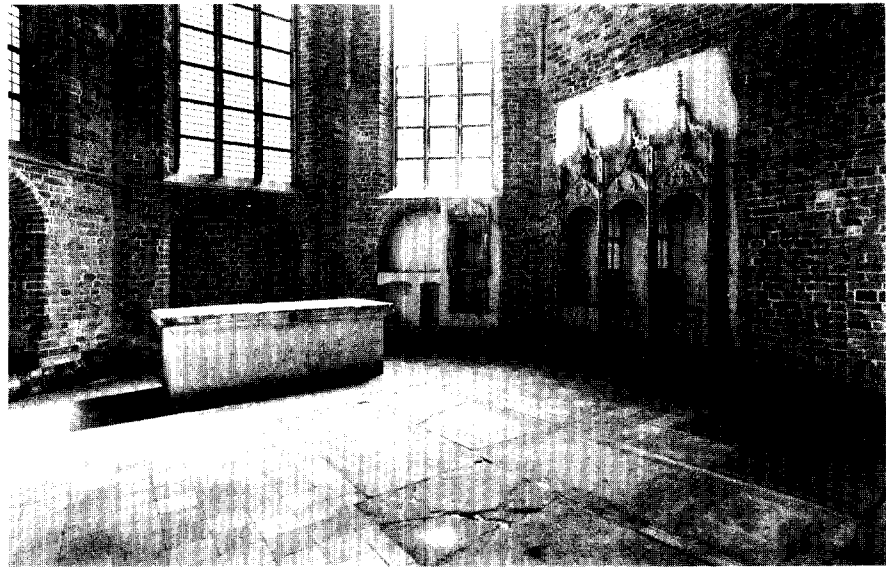
Afb. 5. Cunerakerk, Rhenen. Kijk op de noordzijde van het koor met de koorbanken uit 1570 (foto auteurs).



Afb. 6. Detail van de koorbanken: cartouche met de datering (foto auteurs).

banken tijdens Gothiek en Renaissance, Amsterdam 1937, 127-128; idem, *Koorbanken, koorhekken en kansels* (De schoonheid van ons land), Amsterdam 1946, 70. De zetel wordt genoemd noch afgebeeld.

- 4 Rhenen, Gemeentehuis, Oud-archief Rhenen, nr. 777. In dit dossier bevinden zich ook de stukken voor wijn en maaltijden, evenals in dossier nr. 794.
- 5 Oud-archief Rhenen, nr. 777.
- 6 Verg. Vos en Leeman, op. cit., 21-24.
- 7 Oud-archief Rhenen, nr. 763. Rekeningenboek over 1571, fol. xv. Eenzelfde post vindt men in de kerkrekeningen over 1572, 1573, 1578, 1579, 1581, 1582, 1584, 1585, 1586, 1587 en 1588, die alle in hetzelfde dossier worden bewaard.
- 8 J. Braun, 'Bischofsstuhl', in: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, II, Stuttgart 1948, 808-816.
- 9 *The Oxford dictionary of the Christian church*, Londen 1957, 1236 s.v. 'Sedilia'; E.J. Haslinghuis, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis*, herz. druk, Utrecht-Antwerpen 1986, 327 s.v. 'Sedilia'.
- 10 F. Bond, *The chancel of English churches, the altar, reredos, lanten veil, communion table, altar rails, houseling cloth, piscina, credence, sedilia, aumbry, sacrament house, Easter sepulchre, squint, etc.*, Londen 1916, 176-181.
- 11 E. H. ter Kuile, *Twente* (De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, IV/1), 's-Gravenhage 1934, 98. Voor een afbeelding zie M. H. Breitbarth-van der Stok, *De Plechelmusbasiliek te Oldenzaal*, Hengelo 1986, 55.
- 12 D. P. R. A. Bouvy, *Middeleeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam 1947, 181-182; E. H. ter Kuile, 'Bouwgeschiedenis van de St.-Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen', *Bulletin KNOB* 71 (1972), 72-86, spec. 81-82.
- 13 Afgebeeld in H. P. Hilger, *Der Dom zu Xanten* (Die blauen Bücher), Königstein im Taunus 1984, 59.
- 14 M. D. Ozinga, 'Het voormalig klooster Ter Apel', *Oudheidkundig Jaarboek* 3 (1934), 1-12; Bouvy, op. cit., 173-174; R. Steensma, *Vroomheid in hout en steen. Langs Middeleeuwse kerken in Noord-Nederland*, 5de druk, Baarn 1984, 36 en afb. 115-116.

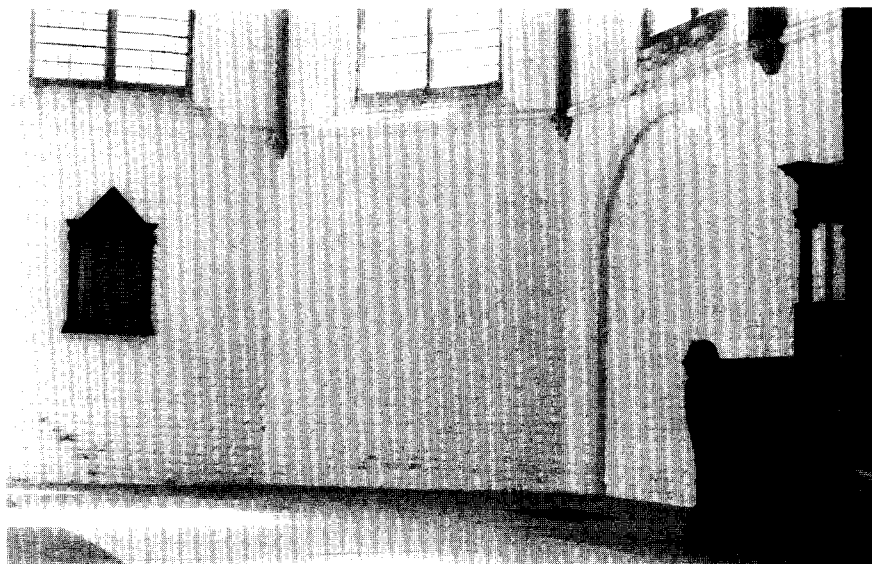


Afb. 8. Ter Apel, kloosterkerk. Kijk op de zuidzijde van het koor en de koorsluiting (foto Instituut voor Liturgiewetenschap, Groningen).

- 15 G. Robra, *Mittelalterliche Holzplastik in Ostfriesland*, Leer 1959, afb. 92-93.
- 16 A. Reinle, *Die Ausstattung deutscher Kirchen im Mittelalter. Eine Einführung*, Darmstadt 1988, afb. 6 en 21.
- 17 Verg. Witsen Elias, *De Nederlandsche koorbanken* 18-19.
- 18 W. G. Thomas en J. T. Fallon, *Northern Italian details*, New York 1928, afb. 134-135 en 139-140.
- 19 W. van Iterson, *De stad Rhenen. De resultaten van een rechtshistorisch onderzoek*, Assen 1960, 230-233. Volgens R. R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen*, Utrecht-Antwerpen 1957, 289 werd in de 'eeuw der Reformatie' een kapittel in Rhenen opgericht. Waarop deze mededeling is gebaseerd hebben wij niet kunnen achterhalen.
- 20 R. R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ± 1500 tot*

± 1580, Utrecht-Antwerpen 1954, 352. De betreffende stukken zijn gepubliceerd door J. J. de Geer tot Oudegein, *Archieven der ridderlijke Duitse Orde, balie van Utrecht*, II, Utrecht 1871, nrs. 663 en 665.

- 21 De rekeningenboeken bevinden zich in het Oud-archief Rhenen, nr. 763. De presentiegelden worden opgevoerd tot 1579. De lijsten opgemaakt door de schoolmeester zitten verspreid in de dossiers 777 en 794.
- 22 Rijksarchief Utrecht, Archief van het Hof van Holland, inv. nr. 9-3. Een gedeeltelijke en niet nauwkeurige transcriptie van het document is afgedrukt in H. F. van Heussen, *Historie ofte beschrijving van 't Utrechtse bisdom* (. . .), III, Leiden 1719, 125-126.
- 23 Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*, 288-293.
- 24 Verg. het archiefonderzoek van Th. W. Jensma, *De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht. Koor en kapittel*, Dordrecht 1983, 33-36. De schaal van de liturgische activiteiten in de Grote Kerk, sinds 1367 een kapittelkerk, zal groter zijn geweest, de aard ervan niet.
- 25 W. van Iterson, 'De Cuneratoren te Rhenen', *Jaarboekje van 'Oud-Utrecht'* 1964, 25-44; *Klokken en klokkengieters. Bijdragen tot de campanologie*, Culemborg 1963, 270-278.
- 26 J. Steppe, *Het koordoksaal in de Nederlanden* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, klasse der schone kunsten, 7), Brussel 1952, 245-251 en afb. 86-88; W. Th. Kloek, W. Halsema-Kubes en R. J. Baarsen, *Kunst voor de beeldenstorm. Noordnederlandse kunst 1525-1580* (De eeuw van de beeldenstorm), 's-Gravenhage 1986, 87; Vos en Leeman, op. cit., 63-64.
- 27 Oud-archief Rhenen, nr. 777, kwitanties d.d. 7 april en 1 mei 1565 voor een zekere Zueer Henricksz.



Afb. 7. Cunerakerk, Rhenen. Kijk op de zuidzijde van het koor en de koorsluiting (foto auteurs).

A.F.W. Bosman – **De Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht. Bouwgeschiedenis en historische betekenis van de oostpartij.** Zutphen: De Walburg Pers, 1990 (Clavis kunsthistorische monografieën, 9). 250 pp., 82 afb. ISBN 90-6011-688-7. Ook verschenen als proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht.

Vier jaar na het proefschrift van Aart Mekking over de Sint-Servaaskerk in Maastricht is er weer een bijdrage geleverd aan het project over Maastricht van het Utrechtse Kunsthistorische Instituut. De studie van Lex Bosman, die eveneens als proefschrift is verschenen, behandelt de andere belangrijke Romaanse kerk in Maastricht: de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Hernieuwde aandacht voor deze mooie kerk kon beslist geen kwaad, want na de oude monografie van Weischer (1934), het stuk in het betreffende deel van de monumentenbeschrijving (1938) en de behandeling in het standaardwerk van Kubach en Verbeek waren er nog steeds onduidelijkheden over de bouwgeschiedenis.¹ Dat de auteur zich na een nieuwe reconstructie van de bouwwerkzaamheden uiteindelijk heeft geconcentreerd op de oostpartij is geen bezwaar, aangezien dit deel van de kerk met recht als iets zelfstandigs kan worden opgevat.

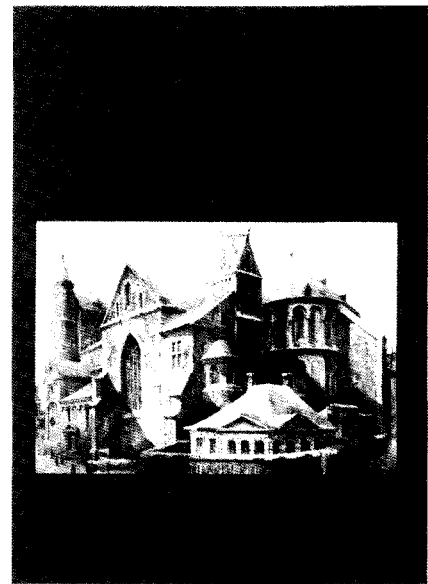
De schrijver heeft niet alleen nieuwe ontdekkingen gedaan over de herkomst van deze bouwvorm, hij heeft ook geprobeerd de redenen voor het gebruik ervan te achterhalen. Hij hanteert met andere woorden een architectuuriconologische benadering, die dank zij Mekking's werk over de Sint-Servaas ook in ons land ingang heeft gevonden. In deze vorm van architectuuriconologie probeert men met beide benen op de grond te blijven door één van de sleutelteksten in dit verband, Bandmanns *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger* (Berlijn 1951), te ontdoen van de nodige zweverigheid en zich te concentreren op wat deze 'geschichtliche Bedeutung' van bouwvormen heeft genoemd. Van een historische betekenis is sprake wanneer bouwvormen bewust werden toegepast als verwijzing naar een ouder bouwwerk dat als ideologisch voorbeeld gold. Voordat hij een historische betekenis kan reconstrueren zal de onderzoeker dus eerst bepaalde overeenkomsten in de vorm moeten vaststellen. Wat op dit fundament wordt opgericht lijkt echter soms een kaartenhuis. Zo is nog niet zolang geleden geconstateerd, dat onderdelen van het koor van de Utrechtse domkerk een opvallende overeenkomst vertonen met Westminster Abbey. Deze 'citaten' zouden een zichtbare uitdrukking zijn van de connecties van graaf Floris V met het Engelse koningshuis en diens aanspraken op de Schotse kroon.² De problemen van een architectuuriconologische interpretatie treden hier duidelijk aan het licht. Deze komen deels voort uit de aard van architectuur zelf. Hoewel architectuur dank zij bepaalde bouwvormen wel iets kan suggereren, beeldt zij op zich niets uit of af, zodat de relatie tussen betekenaar en betekenis problematischer is dan in beeldende kunst. Een architectuuriconologische interpretatie heeft dus vaker wel dan niet een sterk hypothetisch karakter, dat in dit geval nog wordt versterkt door twee moeilijkheden. Men moet niet alleen veronderstellen dat Floris V een beslissende invloed kon uitoefenen op de architectuur van een kathedraal buiten zijn graafschap, maar ook dat gecantonneerde pijlers en venstertraceringen geschikte middelen waren om machtsaanspraken te verbeelden. De graaf moet een zware wissel hebben getrokken op het decoderingsvermogen van het publiek. Dat neemt niet weg dat de vraag naar de redenen voor de keuze van bepaalde bouwvormen zonder meer

zinnig is. Zoals gezegd speelt deze vraag ook een centrale rol in de studie van Bosman. Zijn hypothesen dienaangaande winnen aan kracht, omdat de 'geciteerde' bouwvormen niet te ver van huis worden gezocht en wat sprekender zijn dan venstertraceringen.

Na een uiteenzetting van de methodische uitgangspunten van zijn studie geeft de schrijver in het tweede hoofdstuk een overzicht van het weinige dat bekend is van de stichting van de kerk en de vroege geschiedenis van het kapittel. In ieder geval is duidelijk dat Onze-Lieve-Vrouw is gesticht in het gebied van het oude Romeinse castellum (in tegenstelling tot Sint-Servaas die buiten deze kern boven het graf van de heilige was ontstaan). Hoogstwaarschijnlijk was de kerk de oude bisschopskerk voordat de zetel in het begin van de achtste eeuw naar Luik werd verplaatst. De relatie met Luik is in ieder geval altijd gebleven. Zo viel de parochie onder de jurisdictie van de Luikse bisschop en werden de proosten van Onze-Lieve-Vrouw gekozen uit het kathedrale kapittel van Sint-Lambertus. Over de vroegste geschiedenis van het kapittel is niet veel bekend; het zal wel rond 1000 zijn gesticht. Zeer belangrijk is verder de constatering dat het in vergelijking met andere kapitels in de omgeving niet bijzonder groot was. Het had slechts achttien kanunniken tegen veertig van Sint-Servaas.

Deze gegevens leveren de stof voor het derde hoofdstuk waarin de rivaliteit tussen de beide Maastrichtse kapitels wordt behandeld. De aanwezigheid van twee of meer kapitels in één stad gaf bijna altijd aanleiding tot strijd die echter in Maastricht met opvallend grote hardnekkigheid is gevoerd. Hoewel weinig concrete gegevens voorhanden zijn, schijnt de oorzaak van de rivaliteit de vraag te zijn geweest wie van de twee de voormalige bisschopskerk was geweest. Het was een ongelijke strijd: Onze-Lieve-Vrouw kon wel beweren dat zij als oude bisschopskerk het belangrijkste was, het Servaaskapittel had een ijersterke troef in handen: de heilige zelf. Daaraan ontleende de kerk bijvoorbeeld een koninklijk en keizerlijk mecenaat en een rijksonmiddellijke status. Deze rivaliteit is voor deze studie van bijzonder belang: zij werd omgezet in architectuur, het onderwerp van de volgende hoofdstukken.

Het vierde, korte, hoofdstuk bespreekt de invloed van de bouwheren op de bouwvormen. Meer concreet spitst het probleem zich toe op de vraag of een kapittel als geheel of een proost alleen zijn stempel op de architectuur kon drukken. Uit vergelijkingen met andere eigentijdse kapitels waar de proosten vermoedelijk hun eigen wil konden doorzetten concludeert de schrijver dat de gang van zaken bij Onze-Lieve-Vrouw anders zal zijn gelopen, omdat de proosten daar minder persoonlijk aanzien genoten en het kapittel zelf minder status had. Wat in de architectuur moest worden uitgedrukt waren derhalve de belangen van proost en kapittel samen. Deze gevolgtrekking op grond van het tegendeel is niet onmogelijk, maar had genuanceerd moeten worden door een bespreking in dit hoofdstuk (en niet pas in het volgende) van het kapiteel uit de kooromgang van Onze-Lieve-Vrouw, waarop een ze-



kere Heimo Maria als patrones van de kerk een model van een kapiteel aanbiedt. Er is wel gesuggereerd, dat deze figuur de opdrachtgever van het gehele gebouw was, maar men kan hem met meer recht zien als de 'sponsor' van de kapitelen alleen. Latere maar goed vergelijkbare voorstellingen zijn bijvoorbeeld beeltenissen van stichters met een model van hun kerkraam in de hand.³ Deze Heimo was hoe dan ook financieel bij de bouw betrokken – en naar zijn kleding te oordelen was hij geen kanunnik maar een wereldlijk heer. Ook al is hij niet verder bekend, hij kan niet zonder meer ter zijde worden geschoven als iemand die geen invloed op de bouwplannen heeft gehad. Bosmans veronderstelling dat Heimo 'uit dankbaarheid van het kapittel' een prominente plaats op een kapiteel in de kooromgang heeft gekregen (p. 76) lijkt een wel erg simpele voorstelling van de gang van zaken.

Hoofdstuk vijf gaat over het beeldhouwwerk van de koorpartij. Het eerste deel beoogt de kapitelen te dateren en daarmee de oostpartij als geheel. De auteur volgt Diepen in diens door Mekking nader uitgewerkte hypothese dat de beeldhouwers van de westpartij van Sint-Servaas naderhand de kapitelen in de Wartburg hebben uitgevoerd.⁴ Dit levert een vrij nauwkeurige *terminus ante quem* op, aangezien de balken op de verdiepingen van de Wartburg, en daarmee ook de kapitelen, tegenwoordig op grond van dendrochronologisch onderzoek rond 1168 kunnen worden gedateerd. Bosman bevestigt vervolgens eerder gedane suggesties dat de kapitelen in het koor van Onze-Lieve-Vrouw door hetzelfde grote atelier zijn gehakt en komt dan uit op een datering van circa 1160-1167.

Waarop het jaar 1160 is gebaseerd wordt merkwaaardig genoeg niet meteen uitgelegd; de lezer begrijpt dat pas na lezing van het volgende hoofdstuk. Hoewel de toeschrijving van de kapitelen in de westpartij van Sint-Servaas en het koor van Onze-Lieve-Vrouw aan één grote werkplaats plausibel lijkt, had deze duidelijker moeten worden onderbouwd. Het betreft hier immers een heterogene groep kapitelen. Alvorens de overeenkomsten met Sint-Servaas aan te tonen had de auteur eerst een duidelijke stilistische onderverdeling moeten maken. Afgaande op de afbeeldingen vind ik de overeenkomsten tussen dit beeldhouwwerk en dat op de Wartburg overigens niet bijzonder treffend. Het zou mij niets verbazen wanneer toekomstig onder-

zoek het verband anders definieert en dus ook tot andere dateringen voor de Maastrichtse sculptuur komt. Uitbreider stilistisch onderzoek was hier dus wat meer op zijn plaats geweest dan de breedsprakige inleiding, die kennelijk als enige bedoeling heeft de lezer ervan te doordringen dat kwesties van stijl en datering problematisch zijn vanwege het gebrek aan concrete gegevens over de werkwijze en organisatie van middeleeuwse beeldhouwers. Dit is een weinig verrassend inzicht en bovendien overbodig, omdat de uiteindelijke datering van de kapitelen in het vervolg van de studie niet meer in twijfel wordt getrokken.

Het tweede, minder moeizame gedeelte van dit hoofdstuk biedt een studie van de iconografie van de kapitelen en hun Latijnse opschriften. Afgezien van het kapiteel met Heimo, tonen sommige kapitelen scènes uit het Oude Testament en laten andere kapitelen menselijke figuren zien, al dan niet in combinatie met dieren, die geheel in rankenornament verstrikt zijn geraakt. Zoals zo vaak met Romaanse sculptuur moet men zich afvragen of dergelijke motieven uitsluitend ornament zijn of dat zij een betekenis hebben en als dat laatste het geval is, of er dan een verband is met de andere figuratieve voorstellingen. De auteur kiest voor een verstandige middenweg. Terecht stelt hij dat er geen sprake is van een duidelijk omschreven iconografisch programma, maar doet hij het geheel niet af als een volstrekt onsamenvattend geheel. Fraaie decoratie van de koorruimte stond voorop. Voor enkele kapitelen, niet toevallig de meest centrale, zijn voorstellingen gekozen met verwijzingen naar essentiële momenten uit de heilsgeschiedenis en de eucharistie. Het zesde hoofdstuk beschrijft de bouwgeschiedenis. Ook in Onze-Lieve-Vrouw blijft de onvermijdelijke Cuypers weer hard te hebben toegeslagen en met zijn beeldbepalende restauratie wordt dan ook terecht begonnen. Vervolgens wordt de bouwgeschiedenis in chronologische volgorde behandeld. Het weinige van voor circa 1000 dat bekend is wordt samengevat onder fase één. Fase twee, uit de eerste helft van de elfde eeuw, is concreter, omdat onderdelen daarvan nog in het gebouw zijn terug te vinden. Interessanter is fase drie, omdat die door de schrijver zelf is gereconstrueerd. Het uitgangspunt vormde de twee nevenruimten naast de oostcrypte, die in navolging van oudere hypothesen worden geïnterpreteerd als de restanten van twee torens die een oudere absis hebben geflankeerd. Nieuw is echter de datering ervan: rond 1160, een directe imitatie van de oostpartij van Sint-Servaas die in navolging van Mekking en anderen in de jaren vijftig van de twaalfde eeuw wordt gedateerd. De consequentie is dat de schrijver vervolgens moet veronderstellen dat deze bouwfase is afgebroken om plaats te maken voor fase vier, die grote delen van het huidige kerkgebouw omvat, waaronder de crypte, de erboven liggende absis met omgang en de flankerende torens met portalen, en de transeptkapellen. Op basis van het voorafgaande en de datering van de kapitelen wordt deze bouwfase rond 1160-1167 gedateerd. Ook de nieuwbouw van het middenschip en de zijbeuken behoort tot deze fase, die na een wijziging in de plannen werd voortgezet als fase vijf. De architectuur in dit deel van de kerk toont duidelijk overeenkomsten met de in de vorige eeuw afgebroken Mariakerk in Utrecht (waarvan nu wel vaststaat dat deze is gebouwd in navolging van de romaanse dom van Novara) en de kloosterkerk van Rolduc. Deze twee kerken worden over het algemeen vrij vroeg gedateerd (respectievelijk de jaren dertig van de twaalfde eeuw en rond 1140), terwijl in Bosmans redene-

ring fase vijf van de Onze-Lieve-Vrouw pas vanaf circa 1168 is gestart. In tegenstelling tot wat eerdere auteurs hebben beweerd betekent vormverwantschap in dit geval dus niet dat de drie kerken terzelfder tijd zijn gebouwd. Enige verschuivingen in de datering van Onze-Lieve-Vrouw zijn ongetwijfeld nog mogelijk, maar de marges lijken beperkt. Fase zes tenslotte betreft de galerij boven de kooromgang, die over het algemeen in het begin van de dertiende eeuw wordt geplaatst. Bosman suggereert (maar ook niet meer dan dat) een nauwkeuriger datering van rond 1220-1225 op basis van het beeldhouwwerk aan het Bergportaal van Sint-Servaas.

In het zevende hoofdstuk plaatst de schrijver het omgangskoor van Onze-Lieve-Vrouw in een breder architectuurhistorisch verband. In het eerste deel worden verscheidene theorieën omtrent het ontstaan van deze bouwvorm uitvoerig besproken. Vervolgens wordt één van de centrale theses in het boek overtuigend uitgewerkt, namelijk dat het omgangskoor van Onze-Lieve-Vrouw is afgeleid van de romaanse Lambertuskathedraal in Luik. Deze belangrijke vondst stelt de schrijver in staat de Luikse oostpartij nader te dateren. Aangezien de kathedraal het voorbeeld van Onze-Lieve-Vrouw zal zijn geweest en niet andersom, moet deze bouwfase volgens de in het vorige hoofdstuk opgestelde chronologie uit de jaren vijftig van de twaalfde eeuw dateren. In het laatste deel van dit hoofdstuk komt de schrijver tenslotte terug op de ontstaansgeschiedenis van het motief van de omgang en bespreekt hij de herleiding ervan tot de vroegchristelijke Anastasisrotonde bij de Heilige Grafkerk in Jeruzalem. Deze theorie wordt terecht verworpen en de ontwikkeling van het omgangskoor uit de cryptearchitectuur als de waarschijnlijkste aangenomen.

Het achtste en laatste hoofdstuk poogt de resultaten van het architectuurhistorische onderzoek iconologisch te interpreteren. De navolging van de koorpartij van de Sint-Servaas (fase drie) was bedoeld om de gelijkwaardigheid van het Onze-Lieve-Vrouw-kapittel tegenover dat van Sint-Servaas tot uitdrukking te brengen. De daaropvolgende bouwfase, waarin de koorpartij van de Luikse Lambertuskathedraal tot uitgangspunt werd genomen, zou de historische banden tussen de Onze-Lieve-Vrouw als oude bisschopskerk en de kerk die die positie had overgenomen zichtbaar hebben gemaakt.

Na lezing van deze degelijke studie blijft men toch met enkele vragen en wensen zitten. Het probleem van de stijl en datering van de koorkapitelen is hierboven al aangeroerd. Een ander punt is dat de auteur nergens verantwoordt waarom hij de vroeg dertiende-eeuwse galerij boven de kooromgang niet nader behandelt. Nu wordt in feite volstaan met de dooddoener dat aanleiding noch voorbeeld voor deze bouw bekend zijn en wordt de interessante suggestie dat de galerij verband houdt met het tonen van relieken niet verder uitgewerkt (p. 159). De kapitelen van de galerij worden dus evenmin behandeld, terwijl zij vanwege hun kwaliteit wel degelijk enige discussie hadden verdiend. Bovendien zou het handig zijn geweest wanneer alle kapitelen eens waren afgebeeld.

Verder valt er iets af te dingen op de architectuuriconologische interpretatie. Het is goed denkbaar dat in Onze-Lieve-Vrouw aanvankelijk de koorpartij van de Maastrichtse rivaal is nagevolgd om te laten zien dat het kapittel gelijkwaardig was aan dat van Sint-Servaas. Of anders geformuleerd, nadat in Sint-Servaas een bouwcampagne was begonnen, kon Onze-Lieve-Vrouw niet achter blijven. Naar mijn

mening is er echter een eenvoudiger verklaring denkbaar voor de navolging van de koorpartij van de Luikse kathedraal. Bouwfase vier zou Onze-Lieve-Vrouw nog groter en indrukwekkender laten lijken. Het gevolgde schema werd in Luik gevonden, waar de uitbreiding van de oostpartij van de kathedraal ter hand was genomen. Deze Luikse connectie lag ook wel voor de hand: zoals de schrijver zelf in zijn tweede hoofdstuk aangeeft was Onze-Lieve-Vrouw juridisch gezien een Luikse enclave in de stad en werden de proosten van het kapittel uit het kathedrale kapittel gekozen. Deze verbanden kwamen nu ook in de architectuur tot uitdrukking. De redenering dat de koorpartij van de Luikse kathedraal is geïmiteerd om uit te drukken dat Onze-Lieve-Vrouw in feite de oude Maastrichtse bisschopskerk was, lijkt mij veel gecompliceerder en dus minder waarschijnlijk. Vervolgens werd in het begin van de dertiende eeuw op de omgang een galerij geplaatst, waardoor de koorpartij een nog grotere indruk maakte. De rivaliteit tussen de beide Maastrichtse kapitelen was ongetwijfeld een belangrijke, zo niet de belangrijkste drijfveer achter de verfraaiingen. Het is echter de vraag of de toepassing van de bouwvormen wel zo ideologisch was bepaald als de auteur ons wil doen geloven. Bovendien is het niet onwaarschijnlijk dat de keuze voor bepaalde bouwvormen ook een praktische kant had. Het kapittel zocht voor de realisering van zijn plannen kennelijk aansluiting bij bouwprojecten in de buurt, het zij in Maastricht, hetzij een aantal kilometers stroomopwaarts in de bischopsstad. Het vond daar niet alleen bruikbare bouwvormen, maar ook domweg de benodigde arbeidskracht en een structuur voor de levering van bouw materiaal. Een dergelijke gang van zaken wordt in feite geïmpliceerd door de toeschrijving van het bouwbeeldhouwwerk in de koorpartij aan het atelier dat tegelijkertijd in Sint-Servaas werkzaam was.

Tot slot nog een vierde punt. Waar over intenties wordt gesproken, moet ook het effect aan bod komen. Enige aandacht voor de stedenbouwkundige context was derhalve zinvol geweest. Een plattegrond van Maastricht zou niet alleen de rivaliteit tussen beide kapittels helder hebben geïllustreerd, maar ook heel eenvoudig de gunstige locatie van Onze-Lieve-Vrouw hebben aangegeven.⁵ De oostpartij kijkt trots over de Maas uit en men kan zich nauwelijks voorstellen, dat deze ligging niet van invloed is geweest op de bouwplannen.

Deze kanttekeningen ten spijt is dit een waardevolle studie. De chronologie van de bouwwerkzaamheden nu kritisch doorgelicht. De hier gereconstrueerde derde fase en vooral de herleiding van de koorpartij uit de daaropvolgende fase tot de Luikse Lambertuskathedraal zijn belangrijke en overtuigende vondsten, die bovendien in een breder architectuurhistorisch verband worden geplaatst. Wie nu nog iets over omgangskoren wil beweren zal eerst deze studie moeten lezen. Tenslotte geeft de schrijver inzicht in de redenen voor het gebruik van die bouwvormen. Het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw probeerde een positie te suggereren die het feitelijk niet bezat: de oostpartij is een architectonisch *overstatement*.

Victor M. Schmidt

De **noten** zijn geplaatst op blz. 191.

J. R. Roding – Christiaan IV van Denemarken (1588-1648).
Architectuur en stedenbouw van een Luthers vorst.
Alkmaar 1991 (diss. KU Nijmegen). ISBN 90-73717-01-9.

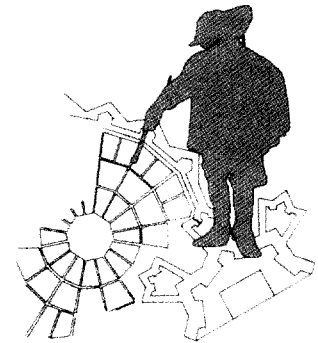
Christiaan IV van Denemarken heeft zich tijdens zijn lange regeringsperiode, van 1596 tot 1648, veelvuldig met architectonische plannen bezig gehouden. In zijn rijk, dat zich van het noorden van Duitsland tot het zuiden van Noorwegen en Zweden uitstrekte, werden op zijn initiatief meerdere nieuwe steden gesticht en oude steden ingrijpend vernieuwd. Hij verrijkte de hoofdstad Kopenhagen met een aantal bijzondere gebouwen, zoals de beurs, de universiteitskerk en het observatorium. Voorts vernieuwde hij de belangrijkste delen van de koninklijke residentie Frederiksborg en liet zijn eigen buitenverblijf bij Kopenhagen bouwen, het slot Rosenborg. Het is opmerkelijk dat de architectuur in Denemarken uit de eerste decennia van de 17de eeuw in de Nederlandse kunstgeschiedenis lange tijd zo weinig aandacht heeft gekregen. En dat terwijl een keur aan Nederlandse bouwmeesters, steenhouwers en andere kunstenaars in die tijd voor het koninklijke hof aldaar werkzaam waren, waarvan Hans van Steenwinckel jr. de belangrijkste genoemd kan worden. Het boek van D. F. Slothouwer over dit onderwerp, *Bouwkunst der Nederlandsche Renaissance in Denemarken* (Amsterdam 1924), is bij ons meer dan een halve eeuw een standaardwerk gebleven. Hoewel in Denemarken het onderzoek sedertdien vele nieuwe vondsten aan het licht heeft gebracht, werden deze gegevens niet in een Nederlands context verwerkt. De laatste vijftien jaar zijn de activiteiten van Hollandse kunstenaars aan het hof van Christiaan IV echter opnieuw in de belangstelling geraakt bij Nederlandse kunsthistorici. Taverne bespreekt in *In't land van belofte: in de nieuwe stad* (Maarssen 1978) de invloed van de Leidse ingenieursschool in de vesting- en stedenbouw in Scandinavië. In 1984 verscheen het Leids Kunsthistorisch Jaarboek II dat geheel aan de hofcultuur van Christiaan IV gewijd was (*Art in Denmark 1600-1650*, Delft 1984). Sinds kort is er dan ook het proefschrift van Juliette Roding, *Christiaan IV van Denemarken (1588-1648). Architectuur en stedenbouw van een Luthers vorst*. De auteur heeft zich hierbij gericht op de activiteiten van Christiaan IV in Kopenhagen zelf en op de steden die in de eer-

ste decennia van de 17de eeuw waren gesticht, kort voor of na de Kalmar-oorlog (1611-1614). Na de inleiding en twee historische inleidingen over de jeugd en de eerste regeringsjaren van Christiaan IV wordt in hoofdstuk 4 de stad Christianopol, gesticht in 1599, besproken. Na een historisch intermezzo over de relatie met de andere protestantse vorsten volgen zes hoofdstukken met detailstudies over Rosenborg, de kerkvleugel van Frederiksborg, Christianstad, de toren van het Observatorium, de transformatie van Kopenhagen en de stichting van Glückstadt. De schrijfster benadert deze onderwerpen vanuit de staatsfilosofie van Christiaan IV en zijn hof. Vanuit diens machtdenken geeft zij een verklaring voor de esthetiek, symboliek en representatie van de koninklijke bouwactiviteiten. De ideeën omtrent het koningschap als ordenend beginsel leidden in de hofkringen tot de identificatie van de koning met de bijbelse koningen, Salomo en David en de vroegchristelijke keizers. Vanuit de alchemistisch-mystieke theorieën, die in de kring van de koning blijkbaar sterk leefden, werd Christiaan IV ook gezien als toekomstig wereldheerser en als vertolker van de Lutherse utopie van Johann Valentin Andreae. In deze visie ziet de auteur onder meer de bouwactiviteiten in Kopenhagen als een poging om een Nieuw Jerusalem te stichten. De grote ronde toren, het observatorium, zou hierbij als ideologisch middelpunt gelden, via welke de koning tot het goddelijke zou kunnen opstijgen.

Het gehele betoog is aldus gericht op de symbolische betekenis van de architectuur. Dit is tegelijk de kracht en de zwakte van het boek. Met behulp van vele meer en minder obscure geschriften die aan het hof blijkbaar gangbaar waren, weet zij een boeiend beeld te scheppen van het geestelijke milieu van de kring rondom Christiaan IV. De auteur behandelt zodoende niet zozeer de architectuur of stedenbouw als wel de ideeën die daar mogelijk aan ten grondslag hebben gelegen. De gebouwen zelf en de bijhorende ontwerp- en bouwgeschiedenissen krijgen hier nauwelijks of geen aandacht en dit zou

CHRISTIAAN IV VAN DENEMARKEN (1588-1648)

Architectuur en stedenbouw van een Luthers vorst



Juliette Roding

men als een bezwaar kunnen aanmerken. Het probleem is dat verschillende van de bovenvermelde theorieën wel al te gemakkelijk ook als uitgangspunt voor de architectuur worden genomen, zonder verdere analyse van de architectuur zelf. De auteur tracht de architectuur met de meest uiteenlopende filosofische geschriften te verklaren, zonder verwijzing naar de architectuurtheorie uit dezelfde tijd of vergelijkbare gebouwen. Hierdoor blijven de Deense voorbeelden buiten de Europese context van bepaalde bouwtradities. Zo zou de wenteltrap in de grote toren via Bramantes wenteltrap in het Belvedere van het Vaticaan en de Scala Regia in het Barbarini-paleis in Rome minder excentriek lijken dan in deze geïsoleerde opzet, om maar een voorbeeld te noemen. Zonder verband met de eigentijdse architectuur en architectuurtheorie en zonder hechtere koppeling tussen de theorieën van de geleerden aan het hof met de uitgevoerde werken, zijn de verklaringen voor de symbolische betekenis van de architectuur van Christiaan IV, hoe interessant ook, vooralsnog niet overtuigend.

K. Ottenheim

Myriam Daru – **Een verdwijnend industrielandchap.**
Inventarisatie van industrieel historische objecten te Helmond.
Helmond, 1989; uitgave: Gemeente Helmond; 196 blz.; f 25,—.
Verkrijgbaar via de afdeling Voorlichting of Culturele Zaken
Gemeente Helmond.

'Beter laat dan nooit', lijkt de gemeente Helmond te hebben gedacht toen zij de opdracht gaf de restanten van Helmonds 19de- en 20ste-eeuwse industriële erfgoed te inventariseren. Aanleiding vormde blijkens het voorwoord door de wethouder van Onderwijs, Cultuur en Sport het gestage proces van functieverlies, leegstand en sloop van de oude fabrieksgebouwen als gevolg van de strenge eisen die tegenwoordig aan vestiging en bereikbaarheid worden gesteld. De resultaten van de inventarisatie zouden onder andere de wetenschap kunnen dienen en de pu-

blieke en politieke belangstelling voor de 'jonge industriële bouwkunst' vergroten maar ook – en dat is van groot belang – een rol kunnen spelen bij de besluitvorming omtrent de toekomstige stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad. Doelstellingen die doen vermoeden dat het landelijke Monumenten Inventarisatie Project (MIP) mede tot deze inventarisatie heeft aangezet. In het kader van het MIP wordt sinds 1987 door de provincies in samenwerking met de gemeenten en onder auspiciën van het rijk, i.c. de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de

Nederlandse bouwkunst en stedenbouw uit de periode 1850-1940 in kaart gebracht. De MIP-inventarisatie van de gemeente Helmond is in de loop van 1990 afgerond. Myriam Daru is ook daarvan de auteur zodat veel van de waardevolle informatie uit het rapport over het industriële erfgoed in het MIP-rapport kon worden verwerkt. Behalve de resultaten van het veldwerk – in de vorm van de object-inventarisatie alfabetisch per straatnaam en voorzien van foto's, relevante informatie, situatieschetsen en kaarten –

en een hoofdstuk over de ontwikkeling van Helmond tot industriestad, bevat het rapport ook enkele beschouwingen die verband houden met de industriële archeologie als wetenschappelijke discipline. Verder is een aantal nuttige aanbevelingen met betrekking tot een 'industrieel-archeologisch' beleid opgenomen. Een belangrijke bron van inspiratie zal hierbij zijn geweest de in de literatuurlijst genoemde adviesnota 'Het industrieel erfgoed en de kunst van het vernietigen'. Zeist, 1989. [P. Nijhof e.a.; adviesnota uitgebracht door de Commissie Industrieel Erfgoed in opdracht van de minister van WVC.]

Kern van het rapport is de industriële ontwikkeling van Helmond in de 19de en 20ste eeuw. Die komt neer op de metamorfose van de stad van bescheiden centrum van textiel-huisnijverheid tot belangrijk brandpunt van moderne, geheel gemechaniseerde textiel- en metaalindustrie. Belangrijke stimulansen daarvoor zijn geweest het graven van de Zuid-Willemsvaart in de jaren 1822-1826 en de aanleg van de spoorlijn Eindhoven - Helmond - Venlo in 1866. Beide verbindingen trokken nieuwe bedrijven aan en vergemakkelijkten de aan- en afvoer van producten.

De tracés van vaart en spoorlijn zijn van grote invloed geweest op de ruimtelijke ontwikkelingen van de stad. Hun aanleg doorsneed de oude kleinschalige structuur van landwegen en bebouwing, bepaalde in zekere zin de toekomstige (en huidige) structuur en leidde in ruim een eeuw tot grootschalige ontwikkelingen. Aan weerszijden van beide transportaders verzeiden uitgestrekte fabriekscomplexen, kantoren, directeursvilla's en woningbouw voor onder meer fabriekspersoneel - ruimtelijke ontwikkelingen die karakteristiek zijn voor vergelijkbare grotere industrieplaatsen, met name in het 'textielgewest' Twente. Evenals de Twentse is ook de Helmondse textielindustrie sedert de jaren zestig aan de buitenlandse concurrentie zo goed als ten onder gegaan. De gevolgen zijn leegstaande en in verval gerakende fabriekscomplexen, weinig of geen mogelijkheden voor hergebruik, sloop en (grootschalige) projectontwikkeling.

Ook in Helmond is het beeld van de stad als bloeiend centrum van textiel- en metaalnijverheid door deze ontwikkelingen ernstig aangeast. De sterkste suggestie biedt nog het gedeelte Zuid-Willemsvaart tussen Engelsweg en Julianabrug. Daar kan - met enige aarzeling - zelfs van een industriële landschap worden gesproken, grotendeels bestaande uit fabrieks- en kantoorbebouwing, enkele fabrikantenvilla's en herenhuisen. Een beeld dat kan worden aangevuld met het meer gefragmenteerde noordelijke deel van de vaart en de woongebieden die voor een groot deel zijn verbonden met de industrie: het villagegebied ten westen van de Willemsvaart en de sociale woningbouw ten oosten en ten westen van de oude kern.

Waren de belangrijkste karakteristieken van Helmonds 19de- en eerste helft 20ste-eeuwse industrieverleden haar bestuurders (beter) bekend geweest, dan was de afbraak van het industriële erfgoed anders en wellicht minder drastisch verlopen. Een belangrijke verdienste van dit rapport is daarom naar mijn mening dat het duidelijk laat zien dat slopen en projectontwikkelen zonder degelijke kennis van de historische en ruimtelijke ontwikkelingen van een stad of stadsdeel veelal leiden tot een versnipperd en daardoor soms misleidend beeld. Het is eveneens een verdienste dat veel aanvullend archiefmateriaal is verzameld over onder andere architecten, opdrachtgevers en de bouwgeschiedenis van de verschillende complexen.



Wanneer in de toekomst in Helmond nog met de vroegere industrie verbonden gebouwen worden gesloopt, dan zijn die in elk geval voor een deel in woord en beeld gedocumenteerd.

Myriam Daru heeft zich met grote inzet van haar taak gekweten. Niettemin valt op de uitwerking van een aantal aan de orde gestelde onderwerpen nog wel wat af te dingen. De lezer moet het nogal eens doen met een weinig heldere probleemstelling of formulering. Daarnaast wordt door een te impliciete schrijftant soms wat te veel voorkennis bij de lezer verondersteld. Jammer is ook dat in het rapport veel taalfouten en onafgemaakte zinnen voorkomen. Bezinning op de inhoud en grondige herlezing van de tekst zou deze onvolkomenheden voor het grootste deel hebben kunnen voorkomen. Dit neemt echter niet weg dat het verzamelde materiaal alsook de onderwerpen die in het rapport worden aangesneden, voor de bestuurders voldoende stof tot nadenken en handelen bieden en voor onderzoekers aanknopingspunten genoeg voor verdere naspeuringen. Een mooie bijkomstigheid zou zijn dat dit initiatief ook andere gemeenten met een rijk industrieel verleden zou aansporen tot inventarisatie en beleidsuitspraken, want rapporten als het Helmondse zijn nog steeds schaars. Het is te hopen dat de gemeente Helmond zich de inhoud en de resultaten van het rapport aantrekt en dat zij de door haar wethouder geformuleerde doelstellingen waar zal maken, vooral waar het de besluitvorming inzake de ruimtelijke ontwikkelingen van de stad betreft. Zéker wanneer wij bedenken dat er plannen zijn de Zuid-Willemsvaart te verleggen ten gunste van de in-middels bij veel gemeentebesturen zo populaire grootstedelijke ontwikkelingen. Als de conclusies en aanbevelingen van het rapport terzijde worden gelegd, dan zal wat nog resteert van het oude Helmondse industriële landschap binnenkort definitief verdwenen zijn.

Ypie Attema

Amersfoort goed bekeken. Beleidsnota en vademecum over monumentenzorg en archeologie, Amersfoort, 1991 (uitgave Gemeentebestuur).

Roland Blijdenstein (red.), Wijk bij Duurstede: geschiedenis en architectuur, Zeist, 1991 (ISBN: 90-6720-105-7).

Victor Freijser (red.), Het veranderend stadsbeeld van Den Haag: plannen en processen in de Haagse stedenbouw 1890-1990, Zwolle, 1991, uitgegeven ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de geschiedkundige Vereniging Die Haghe (ISBN/ISSN: 90-6630-239-9).

Erik Geytenbeek, Oranjerieën in Nederland, Alphen aan den Rijn, 1991 (ISBN/ISSN: 90-649-646-2).

J. Gorisse, Bestuurders bouwen: sociale woningbouw in Roosendaal, 1901-1991, Roosendaal: [Gemeentelijke Archiefdienst Roosendaal en Nispen], 1991 (ISBN/ISSN: 90-73080-06-1).

A. C. Meijer e.a. (red.), Gids voor historisch onderzoek in Zeeland, Amsterdam, 1991 (ISBN: 0926-2873).

V. Pijs e.a., De Goudse glazen belicht: gids voor zeventig gebrandschilderde glazen in de St.-Janskerk te Gouda, Gouda: Stichting Fonds Goudse Glazen, 1991 (ISBN/ISSN: 90-74015-01-8).

Noortje de Roy van Zuydewijn, Monumenten-Reisboek van Nederland: deel: Zeeland, Noord-Brabant en Limburg, 's-Gravenhage, 1991 (ISBN/ISSN: 90-12-06551-8).

Frank Smit e.a., De droom van Howard; het verleden en de toekomst van de tuindorpen, Rijswijk, 1991 (uitgave naar aanleiding van 75 jaar Gemeentelijk Woningbedrijf Amsterdam).

Willem Staat, Zeeuwse molens, Middelburg (Stichting Natuur- en Recreatieinformatie), 1991 (ISBN/ISSN: 90-72146-15-8).

Frits Wehrmeijer, Rotterdamse grachten, Klaaswaal, 1991 (ISBN/ISSN: 90-71802-55-8).

H. J. Zantkuyl, Tweehonderdvijftig jaar bouwen in Amsterdam (1690-1940), Amsterdam/Delft, 1991 (proefschrift TU Delft; het proefschrift bestaat uit de afleveringen 49-60 van de serie 'Bouwen in Amsterdam'; uitgave van Vereniging vrienden van de Amsterdamse binnenstad in samenwerking met Gemeentelijk bureau Monumentenzorg).

F. D. Zeiler, Uit Zwolle's geschiedenis, Zwolle (Provinciaal Overijssels Museum), 1990 (ISBN/ISSN: 90-73429-03-X).

Bonica Zijlstra, Nederlandse tuinarchitectuur 1850-1940, Zutphen, 1991 (ISBN/ISSN: 90-6011-721-2).

ARCHEOLOGIE

Archeologisch bodemonderzoek te Kampen

Het Stedelijk Museum Kampen heeft in samenwerking met de afdeling Monumentenzorg en Archeologie van de gemeente Kampen een tentoonstelling ingericht over het archeologisch bodemonderzoek rondom het complex van de uitgeverij Kok aan de Oudestraat.

In 1987 vond onder leiding van de stadsarcheoloog op het binnenterrein van het complex, tussen de bebouwing aan de Oudestraat en de Voorstraat, een archeologisch onderzoek plaats. Hierbij werden onder andere twee beerkelders met een grote hoeveelheid vondstmateriaal gevonden. De kelders behoorden bij de huizen aan de Oudestraat 9 en 11 en zijn rond 1400 in gebruik geweest. Na de sloop van de panden, waarbij de bebouwing aan de Voorstraat en langs de Vergietensteeg verdween, was er gelegenheid tot een uitgebreider archeologisch onderzoek. Het doel van dit onderzoek was iets meer gegevens te verkrijgen over de oudste bewoningsgeschiedenis van dit oudste gedeelte van de stad. Voor de sloop werd er echter nog een uitgebreid bouwhistorisch onderzoek ingesteld naar de geschiedenis van de panden Oudestraat 5, 7, 9 en 11.



Pelgrimsinsigne, 14e eeuw (foto Stedelijk Museum Kampen).

De historische, de bouwhistorische en de archeologische gegevens van de 'Kokpanden' worden belicht aan de hand van vele gebruiksvoorwerpen, foto's, tekeningen, kaarten en teksten. Veel bodemvondsten van leer, metaal, hout en ceramiek worden momenteel ten behoeve van de expositie geconserveerd en gerestaureerd. Naast de voorwerpen worden reconstructies van een 16de-eeuwse gedekte tafel en een schouw getoond.

De tentoonstelling zal worden geopend op 9 november a.s. en zal te zien zijn tot 23 december 1991, van dinsdag tot en met zaterdag van 11.00-12.30 en van 13.30-17.00 uur. Stedelijk Museum Kampen, Oudestraat 158, Kampen (tel. 05202-17361).

Het is verboden te . . .

Wat wel en niet mag in de archeologie wordt helder uiteengezet in een folder getiteld 'Opgraven en vinden, rechten en plichten in de archeologie', uitgegeven door de Culturele Raad Overijssel in samenwerking met de AWN. De folder, vooral bedoeld voor amateurarcheologen, geeft uitleg over de belangrijkste artikelen uit de Monumentenwet 1988 die betrekking hebben op archeologische monumenten. De wet geeft de definitie van een archeologisch monument en regelt opgravingsbevoegdheid, melding van vondsten, eigendom en de gemeentelijke taken met betrekking tot de monumentenzorg. In de folder wordt tevens uiteengezet wat ondanks de noodzakelijke beperkingen die de Monumentenwet beroeps- en amateurarcheologen oplegt wél mogelijk is: veldverkenning en waarneming, voorbereiding, in welk verband amateurs kunnen opgraven (waarbij voor de AWN een belangrijke rol is weggelegd), de uitwerking van gegevens en de publicatie ervan. De Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek kwam al in 1989 met een boekje over de Monumentenwet. Hierin worden de belangrijkste bepalingen opgesomd en hun betekenis voor de archeologische monumentenzorg uiteengezet. Dit oorspronkelijk voor architecten geschreven overdrukje is dan ook vooral handig voor vakarcheologen. De nieuwe folder is van nut voor een ieder die zijn wettelijke en morele verantwoordelijkheid ten aanzien van archeologische monumenten serieus neemt.

'Opgraven en vinden, rechten en plichten in de archeologie', gratis verkrijgbaar bij de Culturele Raad van Overijssel, Jacob Catsstraat 25, 8023 AE Zwolle, 038-537527.

Schliemann en Troje in Leiden

Het Rijksmuseum van Oudheden neemt de tentoonstelling 'Schliemanns Troia', die eerder in Duitsland te zien was, in aangepaste vorm over. Ter gelegenheid van Heinrich Schliemanns 100ste geboortedag toonde het Essense Ruhrlandmuseum dit voorjaar voorwerpen die Schliemann in Troje had opgegraven en aan de stad Berlijn schonk. Het bijzondere was dat zijn collectie, die sinds 1945 tussen Oost en West verspreid was geraakt, in Essen weer in haar geheel te zien was. In 1984 was overigens een deel van Schliemanns DDR-collectie al in het Rotterdamse Boymans-van Beuningen te zien bij de spectaculaire 'Goud der Thraciërs'-tentoonstelling.

Was de Essense invalshoek vooral Schliemanns correspondentie, dagboeken en opvattingen van tijdgenoten, in Leiden wordt de nadruk gelegd op Schliemanns veelbewogen leven: de loopjongen die multi-miljonair werd, de huwelijkszwendelaar, de megalomane maar geniale amateurarcheoloog, de wetenschappelijke zwendelaar, de schepper van zijn eigen legende. Het werk en de persoon van Schliemann prikkelden des-

tijds de fantasie van het publiek buitensporig en zorgden voor een doorbraak van de romantische 'vind-de-schat-archeologie': het 'bewijzen' van de geschiedenis met een antieke tekst in de hand. Deze methode beleed Schliemann zelf overigens slechts met de mond: de plaats van Troje was hem door de Amerikaanse consul op de Dardanellen zijn gewezen.

Vierhonderdttwintig van Schliemann's vondsten uit de zeven Troje-campagnes tussen 1871 en 1890 vormen de *pièce de résistance* van de expositie. De 3600 jaar oude bewoningsgeschiedenis van de Hisarlik-heuvel op de Turkse noordwestkust is in een tiental fasen op te delen.

De opeenvolging van culturen op deze kruising tussen Oost en West wordt door zorgvuldig geselecteerde voorwerpen in samenhangende complexen duidelijk gemaakt. Met een spectaculaire gouden schatvondst dacht Schliemann aanvankelijk het Homerische Troje te pakken te hebben. Deze na de oorlog spoorloos verdwenen maar op de tentoonstelling in replica aanwezige 'Schat van Priamos' (nu bij geruchte in een geheim Russisch depot) bleek stratigrafisch echter tot Troje II, een van de oudste fasen, te behoren, 1000 jaar vroeger dus. In zijn haast om de diepere lagen te bereiken had Schliemann ook dwars door de jongere lagen heen gespit. Tamelijk onaanzienlijk materiaal daaruit, van rond 1200 v. Chr., moet uit de legendarische tijd van de strijd om het Homerische Troje stammen (Troje VIIb). Dat materiaal zegt echter weer niets over de historiciteit van de overlevering of over de juistheid van Schliemanns identificatie van Hisarlik met Troje.

Het fascinerende Troje-onderzoek van de laatste eeuw wordt behandeld door nationale en internationale kopstukken tijdens een vierdelige lezingencyclus. Op een speciaal Troje-weekend worden films en video's getoond (6 uur Michael Woods *In Search of Troy*), het befaamde houten paard nagebouwd, en themarondleidingen in de klassieke collectie gehouden.

Vanaf 19 oktober: Schliemanns TROJE, Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28, Leiden, 071-146246, di-za 10-17, zo 12-17. Troje-lezingen in het RMO: di 29 okt., 12 en 26 nov. en 12 dec., 20 uur. Troje-weekend: 9-10 november.

Archeologie in de krant

Bij het Archeologisch Informatie Centrum is een rapport verschenen over de behandeling van archeologie in de Nederlandse schrijvende pers. Het onderzoek aan de hand van driehonderd zestig krantenknipsels uit december 1990, geeft antwoord op de vraag: 'welke kranten schrijven hoe vaak, hoe en over welke archeologie?'. Antwoord: vooral regionale en plaatselijke dagbladen, met name uit Midden Nederland, geven geregelde maar versnipperde informatie over archeologie, bij voorkeur over stadsarcheologie.

A. Cannegieter, 'Archeologie in de krant' (Archeologisch Informatie Cahier), f 15,—. Te bestellen bij: AIC, Postbus 11114, 2301 EC Leiden.

Stadsarcheologie in Breda

De afdeling Archeologie van de gemeente Breda onderzoekt op dit moment een terrein langs de Molenstraat in de stad. De opgraving is de tweede fase van een onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van dit stadsdeel. In de jaren '80 ontdekte de Archeologische Vereniging Breda onder meer sporen van bewoning uit de IJzertijd en de Romeinse periode. De opgraving van dit jaar beoogt licht te werpen op de ontwikkeling van de Middeleeuwse en latere bebouwing langs de straat. Speciale aandacht krijgen de gebouwen met religieuze functie zoals het klooster van de Zwarte Zusters uit het begin van de 16de eeuw, een verblijf voor leden van kloosterordes buiten Breda en een middeleeuws huis voor armenzorg. Binnenkort zullen een 13de-eeuwse stadswal en latere stenen stadsmuur langs de Oude Vest worden onderzocht. In totaal zal dan zo'n 6000 m² zijn opgegraven. Om het publiek op de hoogte te houden van de werkzaamheden en resultaten van het project is een Bezoekcentrum geopend waar wisselende themapresentaties te zien zijn. In oktober worden de resultaten van de opgraving van de afgelopen maanden gepresenteerd. Er zijn tekeningen en foto's van de Middeleeuwse huisresten te bezichtigen en er zullen enkele vondsten worden geëxposeerd. Gelijktijdig is er een kleine presentatie over de betekenis van oecologisch onderzoek. In november is er een presentatie van historische gegevens, vooruitlopend op de opgravingen van de stadswal en -muur welke die maand van start zullen gaan. Vanuit het centrum worden rondleidingen over het opgravingsterrein georganiseerd met uitleg door een medewerker van de afdeling Archeologie. In oktober en november worden twee lezingen georganiseerd in het Breda's Museum, die aansluiten bij hetgeen in het Bezoekcentrum gepresenteerd wordt.

Bezoekcentrum, St. Janstraat 20, Breda, 076-203082; geopend zo-ma 13.30-17, di-do 10-17, vrij 10-13.30 uur. Rondleiding ma-do 16 uur vanuit het Bezoekcentrum, groepen van tevoren aanmelden bij G. van den Eynde, 070-242123. Lezingen op 9 oktober en 13 november in het Breda's Museum, aanmelding vereist, 076-223110.

Permanente expositie van vondsten Vermaning

De amateur-archeoloog Tjerk Vermaning uit het Drentse Pittelo wordt postuum geëerd met een expositie van zijn omstrede vondsten. Deze zijn sinds kort te zien in het Drentsch Gereedschappmuseum te Orvelte. Vermaning vond in 1965 bewerkt vuursteen uit het midden-paleolithicum, waarmee de geschiedenis van de menselijke aanwezigheid in Nederland met 45.000 jaar zou worden teruggezet. Sporen van menselijke bewoning zijn in Nederland immers nooit ouder dan circa 15.000 jaar (met uitzondering van het befaamde steentijd-kamp in de Limburgse Belvédère-groef, dat zo'n kwart miljoen jaar oud zijn). Vermanings aanvankelijke roem, die hem de culturele prijs van de provincie Drenthe en gegronde hoop op een eredoctoraat opleverden, werd na enige tijd echter overschaduwd door de twijfel die bij archeologen van de Groningse universiteit was gerezen over de echtheid van Vermanings vondsten. Arrestatie wegens vermeende valsheid in geschrifte, een rechtszaak, vrijspraak en een niet aflatende stroom affaires werden door de media breed uitgemeten. Tegenwoordig gelden Vermanings vondsten in de wetenschappelijke wereld niet meer als betrouwbaar. Bij de

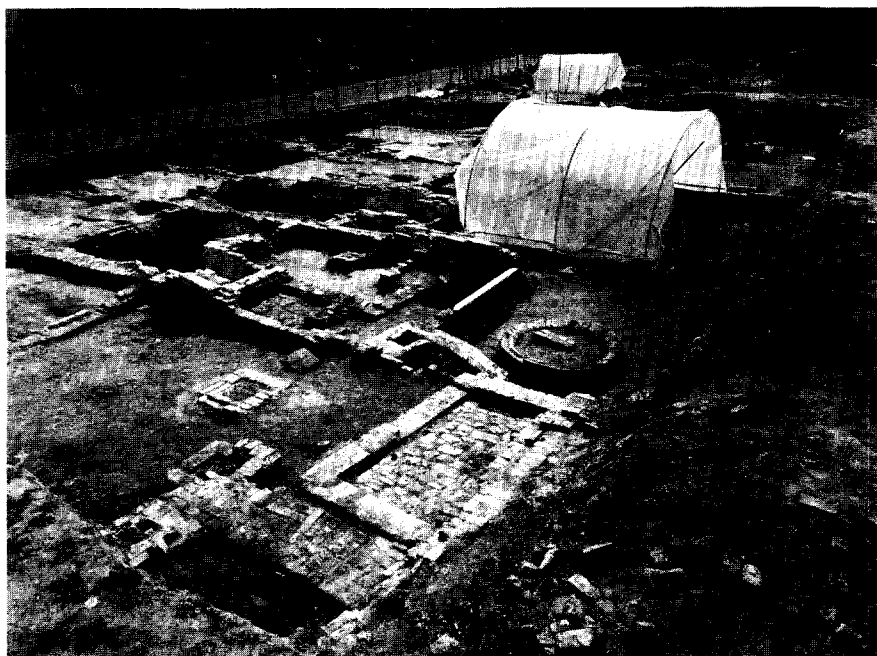
Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort wordt alsnog authenticiteitsonderzoek uitgevoerd. Twee instanties van sympathiserende amateur-archeologen dragen intussen Vermanings fakkel verder: de Vereniging van praktijkarcheologen Nederland APAN en de Stichting Archeologische Berichten te Anloo, welke laatste tevens de coördinator van de pas geopende afdeling Vermaning levert. De expositie toont zo'n duizend van Vermanings vondsten, afkomstig uit o.m. het Drents Museum in Assen, het streekmuseum in Drachten en particuliere verzamelingen. Naast werktuigen van vuursteen zijn er mammoetbotten, de vermeende steentijdsculptuur en een mogelijke Neanderthaler schedel uit Smilde. Ook is er een diorama van een Neanderthaler hut met landschap te zien.

Drentsch Gereedschappmuseum Oudheidkamer, Schoolstraat 1, 05934-2251; dagelijks 10-17 uur.

Cursussen

Een nieuwkomer in cursussenland is de organisatie 'De Kunstrijker', ontstaan uit een samengaan van enkele bestaande cursusorganisaties. De Kunstrijker verzorgt een zeer breed programma van kunsthistorische cursussen, excursies en reizen voor leken uit Den Haag en omgeving. De kunst uit de oudheid neemt in het programma een prominente plaats in. Zo is er een overzichtscursus 'Kunst van het oude Egypte' waarin alles over de beschavingen van het oude Egypte, van pyramides tot hiërogliefenschrift aan de orde komt. In de cursus 'Kunst van de Grieken en Romeinen' is er veel aandacht voor de Griekse tempelbouw en beeldhouwkunst en voor Romeinse architectuur. Bij deze cursussen zijn tevens excursies gepland naar archeologische musea. Verder organiseert het bureau lezingen en dagexcursies met inleidende lessen en rondleidingen. De cursussen worden 's avonds gegeven op diverse locaties in Leiden, Zoetermeer, Delft en Westland.

'De Kunstrijker', Postbus 64863, 2506 CG Den Haag. Programmaboekje verkrijgbaar. Informatie Mieke Bakker, 070-32257368.



Opgraving terrein Molenstraat-Oude Vest, Breda (foto afd. Archeologie, gem. Breda).

De archeologische berichten worden samengesteld met behulp van informatie van het Archeologisch Informatiecentrum te Leiden, Rapenburg 28, 2301 EC Leiden, tel. 071-146246.

MONUMENTENZORG

Jaarverslag Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1990

Bij de opzet van het jaarverslag 1990 van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is voor een andere invalshoek gekozen dan vorige jaren. Werd de informatie voorheen afdelingsgewijs gepresenteerd, vanaf dit jaar staan de activiteiten van de RDMZ als geheel centraal. 'Achterliggende gedachte is dat een jaarverslag vooral gericht is op doelgroepen buiten de organisatie en dat voor hen een totaalbeeld van de organisatie interessanter zal zijn dan afdelingsgerichte informatie', schrijft waarnemend directeur drs. H.C. van Eck in de inleiding.

De RDMZ maakte dit jaar vele wisselingen door. De namen en functies van de betrokken personen zijn opgenomen in de bijlage Personalia. Op het vlak van Wet- en regelgeving was in 1990 de discussie in het parlement over de Algemene Maatregel van Bestuur het Besluit Rijkssubsidieering Restauratie Monumenten (BRRM) een gebeurtenis van belang. Over deze gebeurtenis is in hoofdstuk 1 van het jaarverslag een en ander terug te vinden. Ook de zogenoemde kerkenregeling staat daarin beschreven.

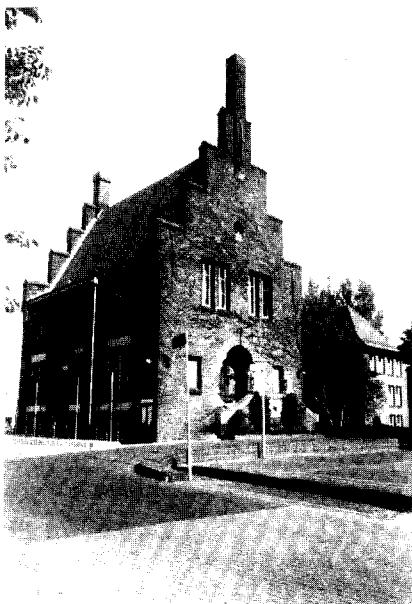
Als kennisinstituut maakte de RDMZ zich in 1990 kenbaar door nieuwe publikaties op het terrein van het Nieuwe Bouwen, op dat van de rieten daken, en op menig ander vlak. In vogelvlucht staan de daaruit voortkomende publikaties beschreven in hoofdstuk 7: Wetenschappelijk onderzoek.

Jaarverslag 1990 Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Broederplein 41, 3703 BA Zeist, geïllustreerd met foto's van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, juli 1991 (ISBN 90-72691-12-1).

Sloop of behoud? Gemarchandeer met een raadhuis

'Een karakteristiek, maar achterlijk gebouw', dat is de mening van burgemeester Bos van Wateringen over het raadhuis dat architect A.J. Kropholler in 1938 voor deze gemeente ontwierp. Het pand wordt met sloop bedreigd; in december 1991 wordt elders in Wateringen de eerste paal voor een nieuw raadhuis geslagen.

Deze nieuwbouw zal gedeeltelijk worden gefinancierd uit de verhuur of verkoop van het oude raadhuis. Mocht zich hierover geen gegaagde melden, dan zal de gemeente de grond waarop het raadhuis staat verhuren of verkopen. In dat geval wordt het raadhuis van Kropholler gesloopt.



Raadhuis te Wateringen, architect A.J. Kropholler (1939) (foto: gemeente Wateringen).

Binnen de gemeente gaan echter ook stemmen op om het raadhuis te behouden. Met name de Historische Werkgroep Oud-Wateringen zet zich hiervoor in. Een brandbrief aan B&W, waarin de beeldbepalende en architectuurhistorische waarde van het raadhuis wordt onderstreept, bleef tot op heden onbeantwoord.

Voor B&W van Wateringen liggen de prioriteiten elders. Krophollers raadhuis voldoet niet meer aan de hedendaagse eisen van bestuur. Niet alleen de plattegrond is inefficiënt, ook ruimtegebrek speelt het gemeentebestuur parten. Al in 1968 gaf men Kropholler de opdracht om een nieuwe vleugel te ontwerpen om tegemoet te komen aan de groei van het ambtelijk apparaat. Deze uitbreiding bleek op den duur niet toereikend; de ambtenaren kampen nog altijd met een gebrek aan werk- en vergaderruimte. Om aan deze problemen een einde te maken nam men tenslotte het Rotterdamse architectenbureau Van den Broek en Bakema in de arm om een geheel nieuw raadhuis te ontwerpen. De kosten voor deze nieuwbouw bedragen vijftien miljoen gulden. Op de begroting prijkt een tekort van vijf miljoen. Krophollers raadhuis is ingezet om dit gat te dichten. Uit een taxatierapport dat de gemeente liet opstellen blijkt dat verkoop van het raadhuis één miljoen gulden opbrengt. Wordt het gebouw echter gesloopt, dan zal de vrijgekomen grond gebruikt kunnen worden voor de bouw van woningen en winkels. In dat geval liggen de opbrengsten beduidend hoger en kan de begroting voor het nieuwe raadhuis wellicht sluitend gemaakt worden. Over de toekomst van het oude raadhuis wordt binnen een jaar een politiek besluit genomen. Een koper heeft zich nog niet aangediend. Het heeft er alle schijn van dat Wateringen binnenkort een gebouw verliest dat niet alleen beeldbepalend voor het centrum is maar bovendien een zekere architectuurhistorische waarde heeft. Kropholler's raadhuisontwerp is representatief voor het Nederlandse traditionalisme in de jaren dertig en is een goed voorbeeld van de juist in die periode uitgekristalliseerde stijl van de architect.

Kropholler was in de jaren dertig een van de belangrijkste vertegenwoordigers van het traditio-

nalisme, en werd binnen eigen gelederen vooral gewaardeerd om zijn streven naar een nieuwe katholieke bouwstijl. Het raadhuisontwerp van Wateringen vormt de neerslag van Kropholler's ideeën over een dergelijke stijl.

Kropholler onderscheidde zich in zijn visie op de moderne tijd niet van andere traditionalisten. Volgens de traditionalisten was de architectuur een gemeenschapskunst. De moderne tijd werd door hen gekenschetst als een periode waarin een algemeen beginsel in de maatschappij ontbrak, zodat er in de architectuur geen stijl kon ontstaan die aan zo'n beginsel uitdrukking gaf. Dit verklaarde de vele stijlwisselingen aan het begin van de twintigste eeuw.

Kropholler zocht een uitweg uit die stijlverwarring door te streven naar een katholieke gemeenschapsstijl die wortelde in de oude Nederlandse volkscultuur. Het Nederlandse had de architectuur volgens Kropholler gedurende eeuwen gedomineerd en tot een 'volksche bouwwijze' geleid. Deze bouwwijze kenmerkte zich door typologische herkenbaarheid, aanpassing aan de omgeving en een rationeel en ambachtelijk gebruik van natuurlijke, lokale materialen. Kropholler greep in zijn raadhuisontwerp terug op deze principes en op de vormtaal van de Romaanse architectuur en het zeventiende-eeuwse baksteenclassicisme. Het bordes en de trapgevel zijn van die laatste invloed een voorbeeld en zij dragen bij tot de typologische herkenbaarheid van het gebouw.

Kropholler was een baksteenbouwer bij uitstek. Het raadhuis van Wateringen heeft dan ook dragende wanden van handgebakken, niet op kleur gesorteerde baksteen. Dit leidde tot een rationele constructie met een ambachtelijk aanzicht. Om de rationaliteit van het geheel te benadrukken plaatste Kropholler natuurstenen accenten op constructief belangrijke plekken.

In het interieur vloeide uit het rationele gebruik van de baksteen een bogen- en gewelwbouw voort. Dit interieur is vrijwel geheel in oorspronkelijke staat bewaard gebleven. Aan de openbare ruimtes en de representatieve vertrekken is vrijwel niets veranderd; ook de oorspronkelijke lambrizering en de oude lampen zijn nog altijd aanwezig. Opmerkelijk is het iconologische programma dat Kropholler in het interieur verwerkte. Tegeltableaus met spreken en christelijke symbolen geven uitdrukking aan zijn traditionalistische visie op het stadsbestuur als een door God gegeven bestuursvorm.

Als gebouw vormt het raadhuis te Wateringen niet alleen een iconologische maar ook een typologische eenheid, representatief voor het Nederlands traditionalisme en voor het werk van A.J. Kropholler. Het raadhuis staat in tegenstelling tot andere panden van de architect niet op de monumentenlijst. De enige manier om sloop van het raadhuis te voorkomen lijkt op dit moment dan ook het vinden van een koper met veel geld en een hart voor architectuur.

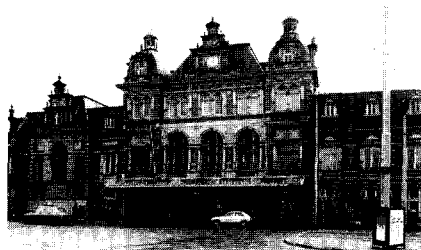
Hans Fuchs

Rijksmonumenten

Onlangs zijn drie zeer bekende gebouwen door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg namens de minister van WVC aangewezen als beschermd monument. Het betreft twee gebouwen uit de 19de eeuw en één complex uit de 20ste eeuw.

Het ABN-kantoor aan de Amsterdamse Vijzelstraat 32 werd in de jaren 1919-1926 in opdracht van de Nederlandsche Handelsmaatschappij ontworpen door architect K.P.C. de Bazel (1869-1923). Het was het eerste groot-schalige kantoorgebouw in Amsterdam. De Bazel verwerkte invloeden van bekende Amerikaanse architecten zoals Louis Sullivan en Frank Lloyd Wright. Zeer opmerkelijk zijn de schitterende detaillering en het voor De Bazel zo kenmerkende gebruik van blokken en banden. Zowel binnen als buiten is het gebouw verfraaid met talrijke geometrische ornamenten, bronzen deuren, beeldhouwwerk van J. Mendes da Costa, veelkleurige mozaïekvloeren, een smeedijzeren klok en ceramische haard ontworpen door De Bazel en talrijke andere kunstwerken.

Station Hollands Spoor (1888-1893), waarvan in de nacht van 14 op 15 oktober 1989 het restaurant en een groot deel van de overkapping door brand werd verwoest, werd in opdracht van de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij gebouwd door architect D.A.N. Margadant. Het hoofdgebouw, de drie perrongebouwen en het Koninklijk Paviljoen worden overspannen



Station Hollands Spoor, Den Haag (foto RDMZ).



ABN-gebouw, Amsterdam (foto RDMZ).



Buitenplaats de Breul, Zeist (foto RDMZ).

door een elegante overkapping met bijzondere toepassingen van ijzer, hout en glas, uitmondend in een kleine, helder vormgegeven koepel. Wegens de representatieve functie van het gebouw als entree van de Residentiestad is Hollands Spoor gebouwd naar een ontwerp van typisch laat negentiende-eeuwse internationale allure.

Buitenplaats De Breul aan de Driebergseweg te Zeist is een vroeg 19de-eeuws complex bestaande uit onder meer een classicistisch hoofdgebouw, een koetshuis en een park in landschapsstijl. J.D. Zocher Jr. was de ontwerper van het park dat de eerste eigenaar van De Breul, mr. Jan Krol, circa 1832 rond zijn huis liet aanleggen. In 1918 werd de buitenplaats opgekocht door de familie May, die het hoofdgebouw omstreeks 1927 ingrijpend liet verbouwen door architect J.W. Hanrath. De buitenplaats kreeg het karakter van een monumentaal landhuis met Engelse invloeden. De classicistische kenmerken van het oorspronkelijke huis bleven echter herkenbaar. Het verband met de inmiddels historische parkaanleg bleef ongerept. Na WOII liet de St. Willibrordusstichting op het terrein nog een aantal paviljoens aanleggen om ruimte te scheppen voor de nieuwe functie van kostschool.

Drs. U.F. Hylkema benoemd tot interim-directeur van de RDMZ



Drs. U.F. Hylkema.

Drs. U.F. Hylkema, tot zeer recent gedelegeerd bestuurder van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, is met ingang van 1 september 1991 aangesteld als directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, in beginsel voor de duur van één jaar. De heer Hylkema is oud-voorzitter van het College van Bestuur van de Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten en thans onder meer executive director van de *European Association of Institutions in Higher Education* te Brussel.

In het verleden bekleedde drs. U.F. Hylkema verschillende functies op het gebied van de monumentenzorg.

De benoeming van de heer Hylkema heeft tot gevolg dat het lidmaatschap van het Dagelijks Bestuur van de KNOB met onmiddellijke ingang is beëindigd. Zijn activiteiten met betrekking tot het Bulletin KNOB (lidmaatschap Redactieraad) zullen worden gecontinueerd.

Apollo geschonden of verjongd herrezen? De bouwplannen voor de Sociale Verzekeringsbank te Amsterdam

Op 31 mei 1991 werd door de minister van WVC op grond van art. 11-juncto art. 17 van de Monumentenwet 1988 vergunning verleend voor de verbouwing van het voormalige kantoor van de Sociale Verzekeringsbank te Amsterdam, gelegen aan de Apollolaan 15. Deze vergunningverlening heeft de gemoederen in de Nederlandse architecten- en monumentenwereld nogal verhit. Op deze plaats wordt een nadere toelichting gegeven op de bestuurlijke en inhoudelijke kanten van de besluitvorming. Zoals dat bij overheidsbeslissingen gebruikelijk is, gaat het om een belangenafweging. De afweging, die bij de vergunningverlening voor de SVB heeft plaatsgevonden, staat verwoord in het zogeheten eindadvies dat als bijlage bij de vergunning is gevoegd. Dit advies is integraal opgenomen aan het eind van dit bericht.

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft het verwijt gekregen, dat met deze vergunning het monumentenbelang geheel ondergeschikt is gemaakt aan het belang van de eigenaar-projectontwikkelaar. Het monumentenbelang zou niet zwaar genoeg zijn ingebracht en de afweging zou onzorgvuldig zijn geweest, waarbij monumentwaarden als het ringgebouw onnodig verloren zullen gaan. Daarbij zijn de volgende kanttekeningen te maken.

In het algemeen wordt er door de RDMZ naar gestreefd vrijkomende monumenten een passende bestemming te geven, zo mogelijk overeenkomend met de oorspronkelijke bestemming. Hierbij wordt er van uitgegaan, dat het oorspronkelijke gebruik van een gebouw bijdraagt tot de monumentwaarde. Een kerkgebouw, dat als kerk in gebruik is, spreekt meer aan dan een kerk, die is volgebouwd met appartementen. Slechts als de oorspronkelijke functie op geen enkele wijze is te continueren kan een nieuwe functie overwogen worden.

Het gebouw van de Sociale Verzekeringsbank is een voorbeeld van jongere bouwkunst, een categorie monumenten, waarvan de bescherming eerst recent ter hand is genomen met het door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg gestarte Monumenten Inventarisatie Project (MIP). Kenmerkend voor deze categorie is, dat veel van de gebouwen zijn ontworpen voor een specifieke functie, en een andere vorm van gebruik niet toelaten zonder dat het karakter aangetast wordt, of althans sterk gewijzigd. Veelal zijn die specifieke functies niet meer aan de orde. Dit aspect speelt vooral bij monumentale fabrieksgebouwen, die zijn gebouwd voor bepaalde, thans verouderde, produktiemethoden. Hetzelfde probleem speelt bij het ringgebouw van de SVB. Dit ringgebouw is ontworpen voor een archiveringsmethode, die volstrekt verouderd is. Het ringgebouw verliest daarmee eigenlijk zijn bestaansrecht. Wil men het ringgebouw toch behouden, dan zal er een andere functie in moeten worden ondergebracht.

Dit leidt dan per definitie tot een ingrijpende wijziging, want de archiveringsmethode is bepalend geweest voor de architectuur van het gebouw. Van een restauratie van het ringgebouw in de oorspronkelijke toestand kan geen sprake zijn; maar dat hoeft natuurlijk niet te leiden tot de totale sloop, zoals in het goedgekeurde plan is voorzien. De vernieuwing van het ringgebouw kan alleen gerechtvaardigd worden als het behoud ervan de realisatie van het project onmogelijk zou maken en daarmee het voortbestaan van het hele gebouw in gevaar zou komen. Om die reden is dan ook het in het 'eindadvies' genoemde nader onderzoek uitgevoerd. De vraag doet zich voor, of bij de beoordeling van verbouwingsplannen voor dit soort functionele gebouwen andere maatstaven gehanteerd kunnen worden dan bij de traditionele monumenten. In het onderhavige geval is de typologische waarde van het ringgebouw gesteld boven de fysieke, de artefactwaarde ervan. Met andere woorden: als het ringgebouw maar weer in dezelfde vorm terugkomt, behoudt het monument zijn monumentwaarde. In dit uitgangspunt schuilt een groot gevaar, want uiterste toepassing ervan zou kunnen leiden tot een volledige pastiche. Dat is ook de reden geweest voor het feit, dat de RDMZ, zich geconfronteerd ziende met het voornemen tot sloop van het ringgebouw, op de rem heeft getrapt en een brede afweging heeft geëist. Dat uiteindelijk toch voor de sloop toestemming werd gegeven, is zeker niet te wijten aan onzorgvuldig handelen.

Bij de SVB heeft bij de beslissing over de sloop van het ringgebouw een combinatie van factoren de doorslag gegeven. De 'bestuurlijke' aspecten hebben hierbij een grote rol gespeeld, zoals bijvoorbeeld het feit, dat het gebouw op het moment dat de eigenaar het kocht met het doel er een verbouwplan te realiseren, nog niet beschermd was. Als tijdens een planvormingsproces tot bescherming wordt overgegaan, riekt dat al gauw naar onbehoorlijk bestuur (waarbij overigens zij opgemerkt, dat de in art. 3 van de Monumentenwet aangegeven procedure de minister dwingt om over te gaan tot interim-bescherming). In zo'n situatie zal ernstig rekening gehouden moeten worden met die door de eigenaar reeds in gang gezette planvorming. Het zijn echter niet alleen de bestuurlijke argumenten geweest, die tot de beslissing hebben geleid, maar ook inhoudelijke. Bij de planbeoordeling is nogal afgeweken van het tot nu toe gebruikelijke uitgangspunt van het behoud van de oorspronkelijke materie. Enerzijds is dat het gevolg van het hanteren van het architectonisch concept en de typologische waarde als nieuwe toetsingskriteria. Anderzijds heeft het ook te maken met de beperkte sturingsmogelijkheden bij de overheid. Concreet vertaald wil dat zeggen, dat de overheid niet voldoende financiële middelen heeft cq. er voor over heeft dergelijke monumenten middels de traditionele restauratiebenadering in stand te houden. Een duidelijke demonstratie daarvan vormt de problematiek rond de restauratie van het Raadhuis in Hilversum, een project waarvoor alleen al bijna 10% van het landelijke subsidiebudget nodig is. Wil men deze gebouwen behouden, zal er dus op een creatieve manier mee omgesprongen moeten worden, en dat betekent meer ruimte voor vernieuwing en aanpassing. We zullen daar in de toekomst steeds vaker mee geconfronteerd worden en het is dan ook van groot belang projecten als de SVB goed te volgen en te evalueren.

Ir. R. Apell
(Rijksdienst voor de Monumentenzorg)



Eindadvies art. 11 Monumentenwet aanvrage voormalige Sociale Verzekeringsbank te Amsterdam

Het verbouw- cq. renovatieplan voor het SVB-gebouw is een gecompliceerd plan, waaraan vele aspecten kleven. Voor de beoordeling in dit kader is van belang de toetsing aan de beschermde waarde, die aan het gebouw wordt toegekend op grond van de Monumentenwet 1988. Aangezien de bescherming nog niet definitief is, kan alleen getoetst worden aan de concept-redengevende omschrijving, zoals die onder 'Data' sub 2 als Globale Omschrijving is weergegeven.

Het verbouwingsplan, zoals dat nu in definitieve vorm is ingediend, omvat het renoveren van het hoogbouwgedeelte, waarbij een bescheiden dakopbouw voor de installaties noodzakelijk is, en het vernieuwen van het ringgebouw, waarbij onder het gebouw een parkeergarage wordt aangebracht. Deze werkzaamheden hebben tot doel het gebouw geschikt te maken voor een hoogwaardige kantoorfunctie, waar op deze plaats een markt voor is.

De aanpassing van het hoogbouwgedeelte heeft aanvankelijk problemen opgeleverd met betrekking tot de opbouw voor de installaties. Overleg met de betrokken partijen heeft uiteindelijk geleid tot een aanvaardbare oplossing. De grootste ingreep blijft de sloop en herbouw van het ringgebouw. Teneinde een zo goed mogelijke afweging te maken is een uitvoerig onderzoek naar verschillende varianten uitgevoerd, waarbij gekeken is naar technische, financiële en exploitatieve gevolgen. Dit onderzoek is onderworpen aan een *second opinion* door het Bouwcentrum in Rotterdam.

Het ringgebouw is ontworpen als archiefruimte voor de Rijksverzekeringsbank en op maat gesneden voor de archiveringsmethoden rond 1930. Zowel de functie RVB als de archivering zijn thans niet meer aan de orde. Dat betekent per definitie, dat het ringgebouw aangepast moet worden aan een nieuwe functie, in dit geval kantoor. Deze functie-wijziging heeft zich overigens al eerder voltrokken, waarbij de oorspronkelijke staat drastisch is gewijzigd. Het voorliggende plan betreft dus niet zozeer een functieverandering als wel het aanpassen van de reeds aanwezige kantoorfunctie aan de hedendaagse eisen, die bij het gebruik als hoogwaardig kantoor worden gesteld. Sleutelwoorden daarbij zijn naast een representatieve architectuur: effectief ruimtegebruik, klimaatbeheersing en een eigen parkeergarage.

In verband met het gestelde in art. 2 lid 1 van de Monumentenwet 1988, waarin staat dat de minister bij de beoordeling van vergunningsaanvragen rekening dient te houden met de functionele aspecten van het monument, is onderzocht in hoeverre het ringgebouw bij handhaving voor hedendaags kantoorgebruik geschikt zou zijn te maken en welke verschillen dat zou opleveren tussen sloop en nieuwbouw. Daartoe zijn vier varianten onderzocht door Brink Planadvies Leidschendam. Deze waren de volgende:

- 1 Handhaving ringgebouw in de bestaande toestand en alleen opheffen van achterstallig onderhoud;
- 2 Aanpassing van het ringgebouw aan het functieniveau, dat bij de Rijksgebouwendienst en de Arbeidsinspectie gehanteerd wordt;
- 3 Als 2, maar met toevoeging van een parkeergarage voor 300 auto's onder het bestaande ringgebouw;
- 4 Uitvoering van het ingediende plan, d.w.z. nieuwbouw met parkeergarage.

De varianten 1 en 2 voldoen niet aan de stedenbouwkundige randvoorwaarde, zoals door de opdrachtgever op grond van het gemeentelijke parkeerbeleid gesteld, dat er een eigen parkeervoorziening moet komen. Voor de opdrachtgever zijn deze varianten niet acceptabel.

De varianten 3 en 4 voldoen wel aan de randvoorwaarde. In variant 3 wordt het authentieke ringgebouw gehandhaafd. Het moet daarbij overigens wel ingrijpend worden aangepast, evenals in variant 2. Er zal dus geen sprake van handhaving in de oorspronkelijke toestand kunnen zijn. Deze variant vraagt zeer grote financiële offers; wanneer de beperkingen in de gebruiksmogelijkheden worden doorberekend lopen de investerings- en exploitatiekosten op tot f 25 miljoen extra ten opzichte van variant 4.

De vraag is derhalve, in hoeverre het gedeeltelijke behoud van het ringgebouw opweegt tegen het feit, dat geen optimaal bruikbaar gebouw wordt gerealiseerd, dat bovendien een extra investering vergt van rond de f 25 miljoen. Over de hoogte van de kosten behoeft geen discussie te bestaan: mede daarvoor is de *double-check* uitgevoerd door het Bouwcentrum.

De cultuurhistorische waarde van het SVB-gebouw wordt vooral bepaald door de stedenbouwkundige ligging en de typologie van het gebouw als vroeg voorbeeld van een kantoor(hoog)bouw. Bij het vernieuwen van het ringgebouw zullen deze waarden niet verdwijnen. Het nieuwe ringgebouw zal qua uiterlijk hetzelfde beeld te zien geven als het bestaande, maar met een nieuwe functie en technisch aangepast aan deze functie.

Wanneer alle in het geding zijnde factoren tegen elkaar worden afgewogen, ontstaat het volgende beeld:

Het plan heeft als consequentie, dat het ringgebouw zal worden gesloopt en in een aangepaste vorm zal worden herbouwd. Naar alternatieven is intensief onderzoek gedaan. Uit dit onderzoek komt de conclusie naar voren, dat de enige variant, die uitgaat van het fysieke behoud van het ringgebouw en ook voldoet aan de gebruikseisen, een onaanvaardbare kostenverhoging met zich meebrengt. Een vernieuwd ringgebouw in aangepaste vorm doet geen afbreuk aan het totale architectonische concept van het gebouw, waarop de bescherming is gebaseerd.

De conclusie luidt op grond van het bovenstaande dat de gevraagde vergunning kan worden verleend. Hierbij worden de in het kader van de tervisielegging ingediende bezwaren van de Stichting Mooie Apollolaan en Omgeving (MAO) met betrekking tot het ringgebouw niet van doorslaggevende aard gedacht. Van de drie voorwaarden, die de gemeente blijkens het advies van het gemeentelijk bureau Monumentenzorg aan de vergunning wil verbinden, zal slechts de eerste overgenomen kunnen worden als volgt:

Het ringgebouw moet voor (en tijdens) de afbraak professioneel gedocumenteerd worden; De overige voorwaarden zijn impliciet in het voorliggende plan verwerkt.

ARCHIEVEN

Methoden voor massaconservering

In juli 1990 ging het proefjaar massaconservering van start. Dit vindt plaats onder verantwoordelijkheid van het Coördinatiepunt Nationaal Conservingsbeleid (CNC), een samenwerkingsverband van het Algemeen Rijksarchief en de Koninklijke Bibliotheek. De drie voornaamste elementen van dit proefjaar zijn: schade-inventarisatie bij papieren bestanden van na 1800, analyse en onderzoek van de buitenlandse massaconservingsmethoden (*desk research*) en proefprojecten massaconservering bij drie Nederlandse bedrijven. Vanwege het uitgebreide vooronderzoek door TNO en de financieringsproblemen bij de rijksoverheid in het afgelopen voorjaar (de 'Tussenbalans') kon men pas per 1 juli 1991 van start gaan met de proefprojecten.

De schade-inventarisatie en het literatuuronderzoek naar de buitenlandse massaconservingsmethoden zijn afgerond. Het eindrapport van de *desk research* en het concept-rapport over de schade-inventarisatie zijn inmiddels besproken met de Adviesgroep Proefjaar massaconservering, waarin vertegenwoordigers van het archief- en bibliotheekveld zitting hebben. In overleg met de beide opdrachtgevers van het proefjaar massaconservering, de ministeries van WVC en O&W, zal de rapportage over de schade-inventarisatie synchroon met de zogenoemde 'papierbrief' van januari 1990 van beide ministeries openbaar gemaakt worden.

Het rapport Methoden voor massaconservering is reeds nu beschikbaar. Om een zo ruim mogelijke verspreiding binnen het archief- en het bibliotheekveld te waarborgen is besloten het rapport kosteloos ter beschikking te stellen en alleen voor de administratieve afhandeling (verzendkosten) een vergoeding te vragen. Geïnteresseerden kunnen een exemplaar van het rapport *Methoden voor massaconservering: analyse en evaluatie. Een onderzoek naar de in het buitenland ontwikkelde massaconservings-technieken voor archief- en bibliotheekmateriaal* verkrijgen door overmaking van f 5,— op girorekening 684383 t.n.v. Rekenplichtige Centrale Directie Rijksarchiefdienst, Den Haag, o.v.v. CNC-publikaties, nr. 1 en een duidelijk afleveringsadres. Het rapport zal dan zo spoedig mogelijk worden toegezonden.

Mededelingen en berichten

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Landelijke vereniging tot bevordering der kennis van archieven, musea, archeologie, architectuur- en stedenbouwgeschiedenis en monumentenzorg, opgericht in 1899.

Beschermvrouwe:

H.K.H. Prinses Juliana.

Bureau:

Drs. Th.M. Elsing, directeur.
Mevr. drs. M.E. de Haas
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756.

Dagelijks Bestuur:

Mr. C.H. Goekoop, voorzitter
H.J. Jurriëns, secretaris
Mr. G.A.A. Conijn, penningmeester.

Algemeen Bestuur:

Drs. Ch. Dumas, mevr. ir. A. Mazzola,
drs. T.A.S.M. Panhuysen,
mevr. drs. M.M.A. van Boven,
drs. J.F. van Regteren Altena,
prof. dr. G.J. Borger, mr. T.N. Schelhaas,
prof. dr. ir. F.W. van Voorden.

Redactieraad

Op verzoek van het Algemeen Bestuur zal de heer drs. U.F. Hylkema, lid van de Redactieraad, het voorzitterschap gaan vervullen. Na het vertrek van de heer jhr. ir. L.L.M. van Nispen tot Sevenaer was het voorzitterschap vacant.

Ledenvergadering / excursie Leiden

De winterexcursie zal op 15 februari 1992 worden gehouden in Leiden. Op het voorlopige programma staan o.a. bezoeken aan de Pieterskerk (orgelrestauratie), het Gravensteen en het Boerhaave-complex. Nadere berichten in het volgende Bulletin.

Studiedag Landschap en Cultuurhistorie

De studiedag over landschap en cultuurhistorie, oorspronkelijk geagendeerd voor dit najaar, zal plaatsvinden in het voorjaar 1992. In overleg met de deelnemende instituten en diensten wordt thans gewerkt aan het definitieve programma. De coördinatie is in handen van prof. dr. G.J. Borger. De werktitel van het project is 'De toekomst van cultuurhistorische waarden. Verkenning van een perspectief.' Nadere informatie bij het bureau KNOB.

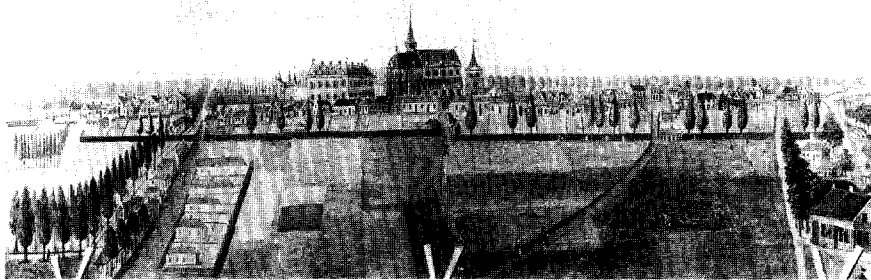
Ledenvergadering en excursie Ravenstein-Grave

Tijdens de ledenvergadering, ingepast in de excursie naar Ravenstein-Grave op 12 oktober jl., is besloten het bestuursvoorstel betreffende contributieverhoging en het verslag van de kascommissie aan te houden. Binnenkort zal een extra vergadering plaatsvinden over deze agendapunten.

Rijke oogst van schrale grond

De welvaart van het gebied ten zuiden van de grote rivieren is nog maar van betrekkelijk jonge datum. Vóór 1900 leefde een groot deel van de Zuidnederlandse bevolking door de geringe opbrengst van de schrale zandgronden in vrij armoedige omstandigheden.

De tentoonstelling *Rijke oogst van schrale grond* biedt een overzicht van bewaard gebleven gebruiksvoorwerpen uit Noord-Brabant, Noord-Limburg en de Belgische provincies Antwerpen en Brabant. Daarbij gaat het om gereedschappen en uiteenlopende vormen van huisraad, maar ook om devotionalia en producten van huisvuil en volkskunst. Deze voorwerpen weerspiegelen over het algemeen het vrij lage levenspeil in de periode 1700-1900, maar zeker ook de praktische instelling en de vindingrijkheid van de Zuidnederlandse bevolking. Zo droeg de Zuidnederlandse samenleving in de achttiende en negentiende eeuw een overwegend agrarisch karakter. Binnen de tentoonstelling wordt daarom sterk de nadruk gelegd op het platteland en het boerenbedrijf. Aandacht wordt besteed aan de bewerking van de grond, de manier van oogsten, aan de relatie tussen mens en dier en aan de voedselbereiding. Ook de houtbewerking, de inrichting en verwarming van het huis en de vervaardiging van kle-



Gezicht op het dorp Gemert (Anoniem; begin 19e eeuw). Collectie Noordbrabants Museum (inv.nr. 10926).

ding komen aan bod, evenals de Zuidnederlandse volkskunst en devotionalia. Op die manier kan de bezoeker zich een beeld vormen van het leven beneden de grote rivieren vóór het ontstaan van de twintigste-eeuwse moderne samenleving.

De tentoonstelling vormt een ruime en representatieve selectie uit de circa vijftienhonderd zeer uiteenlopende voorwerpen uit het bezit van het Noordbrabants Museum. Dankzij wetenschappelijke inventarisatie van deze voorwerpen was het mogelijk een publicatie te laten verschijnen, die kan gelden als een standaardwerk op het gebied van de Zuidnederlandse volkskunst. Hieraan werd meegewerkt door een negental

Nederlandse en Belgische auteurs afkomstig uit verschillende disciplines. *Rijke oogst van schrale grond*. Uitgeverij Waanders, Zwolle 1991 (rijk geïllustreerd, f 45,—).

De tentoonstelling 'Rijke oogst van schrale grond' is tot 24 november te bezichtigen in het Noordbrabants Museum, Verwersstraat 41, 's-Hertogenbosch, 073-133834, dinsdag t/m vrijdag 10-17 uur, zaterdag en zondag 12-17 uur. Van 21 december 1991 tot 23 februari 1992 is de tentoonstelling nog te zien in het Gemeentemuseum Het Markiezenhof, Steenbergsestraat 8, Bergen op Zoom, 01640-42930. Geopend dinsdag t/m zondag 14-17 uur.

Vroomheid inprenten

De meeste mensen hebben ze ooit wel eens gezien: bidprentjes uit de negentiende eeuw. Die naar onze smaak kitscherige kaartjes waarop de goede eigenschappen van de overledene breed worden uitgemeten, gelardeerd met stichtelijke uitspraken en macabere voorstellingen. Het 'Rijke Roomsche Leven' op zijn best. Achter deze doodsprentjes gaat echter een traditie schuil die tot in de Middeleeuwen is terug te voeren. Bidprentjes maken namelijk deel uit van de rijke geschiedenis van de devotieprent die, meestal voorzien van een tekst, door de eeuwen heen was bedoeld om het eenvoudige kerkvolk te stichten en op te voeden in godsvruchtigheid.

Tot en met 6 januari 1992 is de tentoonstelling *Vroomheid inprenten* te zien in de gotische galerij met aangrenzende zaal van het Gemeentemuseum 'Het Markiezenhof' in Bergen op Zoom. De expositie besteedt aandacht aan de rijke geschiedenis van de devotieprent vanaf de late middeleeuwen en gaat tevens in op de verschillende functies van de devotieprentjes, op het materiaalgebruik, op de methodes die werden toegepast bij het vervaardigen van de prentjes, de stilistische ontwikkeling, etc. Bidprentjes uit Bergen op Zoom nemen een speciale plaats in: aan de hand van deze prentjes wordt de stamboom van enkele Bergse families weergegeven.

Bij de tentoonstelling *Vroomheid inprenten* is een gelijknamige catalogus van de hand van conservator Johanna Jacobs verkrijgbaar, waarin alles wat er op de tentoonstelling te zien is nog eens nader wordt toegelicht. Voor geïnteresseerden bestaat er tevens de mogelijkheid om een lezing en een rondleiding te krijgen van de conservator zelf.

Gemeentemuseum Het Markiezenhof, Steenbergsestraat 8, Bergen op Zoom, 01640-42930. Geopend dinsdag t/m zondag 14-17 uur.

Haagse stadsgezichten 1550-1800

In het Haags Historisch Museum wordt van 23 november 1991 tot en met 23 februari 1992 een tentoonstelling gehouden van topografische schilderijen en tekeningen van Den Haag en omgeving. De ontwikkeling van het stadsgezicht als afzonderlijk genre staat hierbij centraal. Voor het eerst worden alle topografische schilderijen uit de periode 1550-1800, die tot de collectie van het Haags Historisch Museum behoren, aan het publiek getoond. Zo bevindt zich onder de getoonde werken een bijna vijf meter breed *Gezicht op Den Haag* van Jan van Goyen. De tweënzestig schilderijen uit het Haags Historisch Museum zijn aangevuld met negentig schilderijen en tekeningen uit binnen- en buitenlandse openbare en particuliere collecties. Bekende kunstenaars zoals Jan Steen, Gerrit Adriaansz. Berckheyde, Willem Buytewech, Bartholomeus van Bassen, de familie La Fargue, Jan ten Compe en Isaac Ouwater zijn op deze tentoonstelling met hun werken vertegenwoordigd naast minder bekende meesters zoals Adam van Breen, Cornelis Elandts en Anthony en Jacob van der Croos.

Aanleiding voor deze tentoonstelling vormt de publicatie van het eerste deel van de catalogus van alle schilderijen uit het bezit van het Haags Historisch Museum. Zowel de historische als de kunsthistorische aspecten van alle werken uit de collectie worden hierin uitvoerig behandeld door Charles Dumas met medewerking van Jim van der Meer Mohr en de museumstaf. Het onderzoek bracht veel nieuwe gegevens aan het licht. Sommige schilderijen werden toegeschreven aan een andere kunstenaar. Onbekende locaties konden worden geïdentificeerd. Mede dankzij een groot aantal supplementaire afbeeldingen zijn de schilderijen nu zowel visueel als textueel volledig gedocumenteerd.

De inleiding behandelt het topografische genre volgens de meest recente inzichten. De nadruk ligt op de weergave van Den Haag en omgeving. De publicatie bevat verschillende bijlagen, een uitgebreide bibliografie en een uitvoerige index, zodat het boek ook uitstekend als naslagwerk kan dienen.

Charles Dumas m.m.v. Jim van der Meer Mohr, *Haagse stadsgezichten 1550; Catalogus van de topografische schilderijen van het Haags Historisch Museum*, Uitgeverij Waanders Zwolle, 1991 (circa 650 blz. met circa 750 ill., waarvan 24 in kleur, gebonden, f 89,50).

Haags Historisch Museum, Korte Vijverberg 7, 2513 AB Den Haag, 070-3646940, dinsdag t/m vrijdag 11 tot 17 uur, zaterdag en zondag 12 tot 17 uur.



Maria la Fargue, *Gezicht op de Bierkade*, 1780 (collectie Haags Historisch Museum).

Bonte blikken Blikfabricage in Nederland 1800-1990



In alle opzichten blikvangers. Dat is het verpakingsblik dat van 13 september 1991 tot en met 15 maart 1992 in drie Nederlandse musea wordt tentoongesteld.

Het Drents Museum (Assen), het Speelgoed en Blikmuseum (Deventer) en het Schielandshuis (Historisch Museum Rotterdam) besteden in de expositie *Bonte Blikken* en in een gelijknamig boek aandacht aan de geschiedenis, de productie en vormgeving en het gebruik van blikverpakking in Nederland tussen 1800 en 1900.

In Nederland duurde het nog tot circa 1870 voordat er op ruimere schaal van blikemballage gebruik werd gemaakt. Er was toen nog geen sprake van een aparte, zelfstandige blikemballage-industrie, maar de *inblikkers* namen de productie van blikken en bussen vrijwel geheel zelf ter hand. Pas na 1885 zouden de blikslagers belangstelling voor dit nieuwe verpakingsmateriaal krijgen en ontstonden er bedrijven, die zich uitsluitend met de productie van blikjes gingen bezighouden.

De eerste blikfabriek van enige omvang in Nederland was het bedrijf van Jacobus Bekkers in Dordrecht. Aan de geschiedenis en productie van deze blikfabriek alsmede aan diverse andere bedrijven zoals Verwer in Krommenie, Woud in Zaandijk en later de Verenigde Blikfabrieken wordt ruim aandacht besteed. Een nieuw element is, dat aan de hand van diverse ontwerpen voor het eerst de rol van de vormgever wordt belicht. Zo kan aan de hand van een fraaie collectie blikontwerpen, geïnspireerd op Oosterse, vooral Japanse versieringsmotieven uit circa 1896 van de firma Bekkers uit Dordrecht de invloed van het *Japonisme* in Nederland herkend worden.

Een bezoek aan de tentoonstelling zal voor velen ook een beetje een tocht naar Nostalgie worden. Met enige weemoed zullen velen – vooral de oudere bezoekers – terugdenken aan de tijd waarin de 'eenige echte Haagse Hopjes' van de firma Nieuwerkerk en Zn verpakt waren in een zeer smaakvol gedecoreerd blikje, dat Droste zijn Cacao leverde in de bekende verpakking en dat de kruidenier op de hoek Van Nelle of DE thee en koffie verkocht vanuit zo'n groot winkelblik.

Het boek *Bonte Blikken; blikfabricage in Nederland 1800-1990* werd geschreven door dr. E. J. Bouw, F. A. Jansen, drs. M. Barkhorn en dr. T. M. Eliens en stond onder redactie van H. R. Tupan, R. van Bergen en N. Herweijer. Het boek kost f 30,— en is verkrijgbaar bij de drie musea of in de goede boekhandel.

De tentoonstelling 'Bonte Blikken' is te zien in het Drents Museum, Brink 1 en 5, Assen, 05920-12741 van 13 september tot en met 18 november 1991. Dinsdag t/m zondag 11 tot 17 uur. Het Schielandshuis Historisch Museum Rotterdam, Korte Hoogstraat 31, Rotterdam, 010-4334188 van 13 december 1991 tot en met 15 maart 1992. Dinsdag t/m zaterdag 10-17 uur, zon- en feestdagen 13-17 uur. In Het speelgoed en blikmuseum, Brink 47, Deventer, 05700-93786 wordt tot 15 maart 1992 in het kader van *Bonte Blikken* een presentatie van Nederlandse koekblikken met stads- en dorpsgezichten getoond. Dinsdag t/m zaterdag 10-17 uur, zon- en feestdagen 14-17 uur.

Rembrandt, de Meester en zijn Werkplaats

Op 4 december gaat in het Rijksmuseum de grote Rembrandttentoonstelling open. Deze tentoonstelling omvat schilderijen, tekeningen en etsen van Rembrandt van Rijn (1606-1669) en van zijn leerlingen. De tentoonstelling is het resultaat van een opmerkelijke samenwerking tussen drie grote Europese musea: de Gemäldegalerie Staatliche Museen in Berlijn, het Rijksmuseum in Amsterdam en The National Gallery in Londen, en toont de lang verwachte herwaardering van het werk van Rembrandt en dat van zijn leerlingen.

De schilderijen en etsen zijn te zien in het Rijksmuseum van 4 december 1991 tot en met 1 maart 1992, terwijl de tekeningen tentoongesteld zijn vanaf 4 december 1991 tot en met 19 januari 1992.

In het Rijksmuseum zijn 49 schilderijen, 40 tekeningen en 40 etsen van Rembrandt tentoongesteld. De organiserende musea hebben ieder 6 schilderijen uit de eigen collectie aan de tentoonstelling uitgeleend. Zo is uit Berlijn onder meer het imposante dubbelportret van De Doopsgezinde predikant Anslø en zijn vrouw Aeltje Gerritsdr. Schouten te zien. Uit het Rijksmuseum is *De Staalmeeesters* (1662) te zien, het beroemde groepsportret dat onlangs gerestaureerd werd. Tegenover dit grote groepsportret staat de intieme studie van De badende vrouw uit de National Gallery in Londen.

Naast deze 18 schilderijen uit de drie organiserende musea worden 31 schilderijen getoond, afkomstig uit andere musea en particuliere collecties. Sommige van deze werken zijn lange tijd niet voor het publiek te zien geweest. De Vaandeldrager bijvoorbeeld, uit een particuliere collectie in Parijs. De roof van Ganymedes komt uit de Gemäldegalerie in Dresden: Zeus die in de vorm van een adelaar een angstig schreeuwende Ganymedes ontvoert. Uit de grote Rembrandtcollectie van de Hermitage te Leningrad is *Het offer van Abraham* in bruikleen gegeven, een schilderij uit de voormalige collectie van Catharina de Grote. H.M. Koningin Elizabeth II leent onder meer het schilderij *Christus verschijnt aan Maria Magdalena* uit. Het portret van een blonde man komt uit de National Gallery of Victoria, Melbourne. In het Rijksmuseum zijn voor het eerst sinds lange tijd weer ver-

enigd de portretten van Nicolaas van Bambeeck en zijn vrouw Agatha Bas, respectievelijk afkomstig uit het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Brussel en de collectie van H.M. Koningin Elizabeth II. Het portret van Titus, de zoon van Rembrandt, is afkomstig uit het Museum Boymans-Van Beuningen te Rotterdam. Uitsluitend in het Rijksmuseum zijn twee bijzondere schilderijen te zien: Diana, badend met haar nimfen, met de verhalen van Actaeon en Callisto (Museum Wasserburg, Anholt), een van de weinige schilderijen van Rembrandt met een zogenaamde klein-figurige mythologische voorstelling. En... het wereldberoemde Zelfportret (The Iveagh Bequest, Kenwood House Londen), dat Rembrandt toont op latere leeftijd, poserend met zijn palet.

De keuze van schilderijen weerspiegelt enerzijds de chronologische ontwikkeling van Rembrandt en anderzijds de variatie van behandelde onderwerpen: portretten, groepsportretten, bijbelse en mythologische voorstellingen, landschappen en stillevens.

In de laatste twintig jaar is er veel onderzoek gedaan naar het werk van Rembrandt. Nieuw bronnenmateriaal en stilistisch en natuurwetenschappelijk onderzoek hebben geleid tot een nieuw en helder beeld van zijn werk en dat van zijn leerlingen. De tentoonstelling is het resultaat van dit Rembrandt-onderzoek waarin de drie organiserende musea een belangrijke rol hebben gespeeld.

Rijksmuseum, Stadhouderskade 42, Amsterdam, 020-6732121

Openingstijden: dagelijks 10.00-20.00 uur. Nieuwjaarsdag gesloten.

Noten behorend bij de recensie van A. F. W. Bosman – *De Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht* (recensie: Victor M. Schmidt).

- 1 L. Weischer, *Studien zur holländisch-limburgischen Romanik, unter besonderer Berücksichtigung der Liebfrauenkirche in Maastricht*, Leipzig-Straatsburg-Zürich 1934; *De monumenten in de gemeente Maastricht*, 4de afl. (De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Limburg, 1), 's-Gravenhage 1938, 467-576; H. E. Kubach en A. Verbeek, *Romanische Baukunst an Rhein und Maas. Katalog der vorromanischen und romanischen Denkmäler*, II, Berlijn 1976, 720-728.
- 2 L. Helten, 'Het koor van de gotische dom te Utrecht', in: *Utrecht, kruispunt van de middeleeuwse kerk. Voordrachten gehouden tijdens het congres ter gelegenheid van tien jaar mediëvistiek, Faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit te Utrecht*, 25 tot en met 27 augustus 1988 (Clavis kunsthistorische monografieën, 7), Zutphen 1988, 109-124.
- 3 Zoals in een raam in het schip van York Minster, circa 1325, afgebeeld in G. E. Aylmer en R. Cant (red.), *A history of York Minster*, Oxford 1977, afb. 109.
- 4 H. A. Diepen, *Die romanische Bauornamentik in Klosterrath und die nord-französische bauplastische Invasion am Maas und Niederrhein im letzten Drittel des XII. Jahrhunderts*, 's-Gravenhage 1931, 67-70; A. J. J. Mekking, *De Sint-Servaaskerk te Maastricht. Bijdragen tot de kennis van de symboliek en de geschiedenis van de bouwdelen tot ca. 1200* (Clavis kunsthistorische monografieën, 2), Zutphen 1986, 195-222.
- 5 Vergelijk S. Minis, 'In de ban van de stad. Bestuurlijke invloeden op de ruimtelijke ontwikkeling van Maastricht tot 1839', *Bulletin KNOB* 88 (1989), nr. 3, 22-28.

A piece of Renaissance furniture in the church of St Cunera at Rhenen

V.M. Schmidt/Mark Gudwin

The subject of this article is a piece of Renaissance furniture in the (at present Dutch Reformed) church of St Cunera at Rhenen. The design and details show this furniture to be a companion piece to the choir-stalls that are still *in situ*. The stalls are dated 1570 and probably were made in the city of Utrecht.

The nowadays saet stands in the southern transept, but obviously that was not its original position. It is usually referred to as the 'so-called bishop's throne', but it is unlikely that the seat ever had that function. There are no grounds to assume that a parish church like St Cunera had a bishop's throne or cathedra. In addition, the piece is far too large for one person, it lacks either an episcopal coat-of-arms or mitre, and only with great difficulty the liturgically correct northern side of the altar could have been placed on. The southern side of the (now lost) altar offers enough space to accommodate the piece. A seat on that side of the chancel would be a sedilia. Late Medieval sedilia usually consisted of a tripartite structure under a canopy, because they were intended for the officiating priest, deacon and subdeacon. The width of the Rhenen seat (189 cm) would be ideal to accommodate three fully vested clergymen, but it lacks the tripartite structure, except in the interior decoration of the canopy. The panelling on the seat back however does not refer to a division into individual seats. The same holds true for the panelling on the back of the stalls. These features can be explained as characteristic of Renaissance design.

Apart from stalls and sedilia, St Cunera's still has its rood loft, which usually is dated (on stylistic grounds) ca. 1550-1555. New archival material sheds some light on the liturgical context of these furnishings.

The Teutonic Knights were the patrons of St Cunera's from the 1270's and they provided for clergy to serve the parish. By the fifteenth century their duties included the daily singing of the service and the celebration of high mass at the main altar as well. There is evidence that during the 1560's and 1570's four vicars, a chaplain, a sexton, a schoolmaster and six choir boys regularly sang the full seven-fold Benedictine service, wick from the late Middle Ages onwards was sung in many non-collegiate churches. What makes the sedilia interesting not only is their elegance and craftsmanship. They are probably the only surviving wooden pre-Reformation sedilia in the Netherlands. What is more, these sedilia, and the stalls to which they belong, are still in the church for which they were made.

Alexander Pasqualini (1493-1559), architect and fortress engineer

Theo van Mierlo

The Italian Alexander Pasqualini, as artillery master in the service of the Lords of Egmond from about 1531 and as an architect in the service of the Duke of Gulik, Kleef and Berg introduced early Renaissance architecture in the Low Countries. Pasqualini, born at Bologna on the 5th of May 1493 was trained an architect and fortress engineer at Rome in an environment dominated by famous Renaissance architects. After the capture and plundering of Rome in 1527 by the army of Charles V many

Italian artists and architects settled in European courts. Developments in offensive weapons required application of the youngest ideas on the field of fortresses as these were carried out in 15th century Italy. Alexander Pasqualini probably came to the north on the request of young Maximiliaan van Egmond, son of Floris van Egmond, one of Emperor Charles V's most important commanders-in-chief. His tower of the Church of St. Nicholas at IJsselstein (1535) is the first monumental building of an Italian Renaissance architect in northern Europe.

In addition to the tower of IJsselstein the Castle of Buren which had been restored, enlarged and embellished by Earl Floris van Egmond since the twenties of the 16th century, is one of Pasqualini's other important buildings in the Low Countries. Under the guidance of Pasqualini the castle was rebuilt as a palace in Italian style with a gallery with characteristic columns, arches and with medallions in the pendentives. With Thomas Vincedor's gallery of the Castle of Breda this gallery meets one of the criteria of Italian Renaissance palaces: the open gallery enclosing a square courtyard. For information about Pasqualini's fortifications we are driven back on written sources entirely.

He provided several towns on the territory of Maximiliaan van Egmond with new fortifications in the context of the war with the Duchy of Gueldre-Zutphen. Pasqualini advised other towns at the improvement of their fortifications as well. After the sudden death of Maximiliaan van Egmond he entered the services of his previous employer's enemy: Willem V, Duke of Gulik, Kleef and Berg. The construction of castle and citadel at Jülich certainly is Pasqualini's most important project in the service of Willem V. As typical of a Renaissance fortification castle and citadel form an inseparable unity.

The chapel is the first church in Renaissance style in Germany. Pasqualini was active in all of the Duke's territory. After his death his sons Maximiliaan and Johan would finish the projects as started by their father. In 1568 the working territory was divided in two. Maximiliaan remained architect of Gulik and Berg and his younger brother Johan was appointed to architect for Kleef and Mark till the death of his brother in 1572, when the supervision on the building activities was united in one person again. Johan Pasqualini the Younger was appointed to ducal architect in 1586. He was commissioned only one new project, the extension and fortification of Mülheim, a small town near Cologne. With the death of Alexander Pasqualini the Younger (1620), who was regularly involved in the fortification of Düsseldorf between 1608 and 1620 the tradition of the architects Pasqualini came to an end. The next generations lived as landed nobility in the German-Dutch borderland and strove for expansion of the family's landed property. With the death of Anna Judith Elisabeth Pasqualini in 1761 the family became extinct and by Anna's marriage with Baron Johan Herman van Hövell in 1737 all of the family's properties passed over to the family Van Hövell.

In August 1543 Earl Maximiliaan van Egmond came to Kampen to confer with the Provincial Diet on acts of war and a financial contribution to the imperial offensive against Duke Willem V in the Guelders War, which raged in all violence in 1542 and 1543. Maximiliaan brought his fortress engineer to Kampen to explore possibilities on improvement of the fortifications.

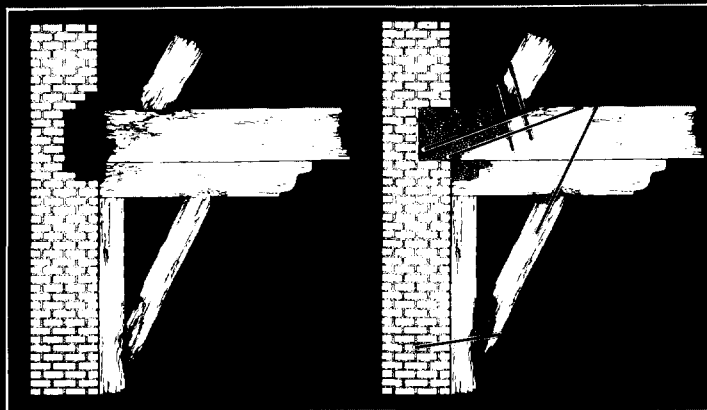
Th. M. van Mierlo studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Als *freelance* historicus houdt hij zich vooral bezig met regionale en lokale geschiedenis in Oost-Nederland en in het bijzonder met de historie van Kampen. Meerdere artikelen van zijn hand over, met name topografisch-historische aspecten, van Kampen verschenen in de *Kamper Almanak* en andere periodieken. Samen met J. C. Streng beschreef hij de geschiedenis van het voormalige Broerenklooster te Zwolle na de hervorming in: A. J. Gevers en A. J. Mensema, *De Broerenkerk te Zwolle*, 1989. In een dit na-jaar te verschijnen bundel over de geschiedenis van Kampen is van zijn hand een overzicht van de ontwikkeling van het Kamper stadsbeeld tot 1800 opgenomen. Thans is hij bezig met een onderzoek naar de geschiedenis van de voormalige gemeente Oldemarkt in Noordwest-Overijssel.

Victor M. Schmidt studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen en het Courtauld Institute of Art in Londen. Hij is verbonden aan het Instituut voor Kunst-, Architectuurgeschiedenis en Archeologie van de Rijksuniversiteit te Groningen als universitair docent en als redacteur van de *Bibliography of the History of Art*. In 1988 promoveerde hij op het proefschrift *De luchtvaart van Alexander de Grote in de verbeelding der Middeleeuwen*, waarvan in 1992 een Engelse handelseditie verschijnt.

Mark Gudwin studeerde Semitistiek aan de University of Michigan in Ann Arbor, behaalde daarna een M.A. graad in Islamitische studies aan de University of Toronto en studeerde vervolgens theologie aan het College of the Resurrection in Mirfield, Engeland. Hij is dean van het College of Centennial Academy in Montréal, waar hij ook kunstgeschiedenis doceert. Hij bereidt een proefschrift voor over aspecten van de iconografie van Maria in de laatmiddeleeuwse kunst.

The municipality of Kampen was not interested in the plan before 1554 in the context of the planned improvement of the harbour at the Gate of Hagen and the renewal of the quay-walls at the IJssel-tower. The cipher flanked by the date 1543 is an additional datum to the attribution of the map to Alexander Pasqualini. This cipher shows a strong resemblance with the initials of Alexander Pasqualini the Younger as preserved on two maps (1592 and 1605) in the municipal archives of Wesel (G.). This cipher can also be found on a plan of the Castle of Grave, made by Pasqualini in 1541 and being kept in the Belgium general state archives at Brussel (a 19th century copy in the state archives in Noord-Brabant at 's-Hertogenbosch). His map of Kampen (1543) is being kept in the municipal archives of Kampen. The fortifications to the northwest side of Kampen are rendered to mark the situation of the artillery-wall proposed by Pasqualini, but never realized. These fortifications have been represented in detail. The scale corresponds with later plans of the location as well. The plan of the castle at Grave made by Pasqualini can be compared with the map of Kampen in the way of accuracy. This map shows the results of the building campaign which took place between 1515 and 1541 and renders the direct environment of the castle and the situation of the complex with respect to the city rampart of Grave as well. With the map of Kampen this plan gives an excellent impression of Pasqualini's detailed working method.

een sterk verhaal van Renofors



Renofors herstelt al ruim vijftien jaren aangetaste en verzwakte houtconstructies, zoals balkenden, muurplaten, spantbenen, blokkelen etc. door middel van een polymeerchemische restauratietechniek met vooraf gemaakte statische berekeningen. Door toepassing van speciaal voor dit doel ontwikkelde epoxyharsen en glasfibers zijn inmiddels in duizenden objecten de dragende en esthetische functies van vele houtconstructies herwonnen tegen relatief lage kosten en met optimaal behoud van het oorspronkelijke.

*Voor nadere informatie ligt er een documentatiemap voor u klaar, compleet met een (verkorte) lijst van door Renofors uitgevoerde objecten.

Renofors, gewapend in hout

behoeden om te behouden

Houtworm-, Boktor-, Bonte Knaagkever-, Zwamaantastingen, etc., bedreigen waardevolle houtconstructies in vele monumentale gebouwen zoals kerken, kastelen, molens, boerderijen enz.

Conserduc voert sinds 1950 curatieve en preventieve behandelingen uit tegen houtaanvretende insecten en houtaantastende schimmels met gebruikmaking van de modernste middelen en methoden, door geheel Nederland.

Conserduc is tevens leverancier van een modern pakket houtverduurzamingsmiddelen voor de Bouw en "doe het zelfver".

Wilt u het oorspronkelijke behouden en kosten besparen? Vraagt u dan vrijblijvend onze documentatie aan of een kosteloos advies/offerte.

Lid van



CONSERDUC/RENOFORS^(R)

Stationsstraat 41a, 4921 AC MADE - Tel. 01626-86363* - Fax 01626-86044



Koninklijke Woudenberg Ameide

restauratie

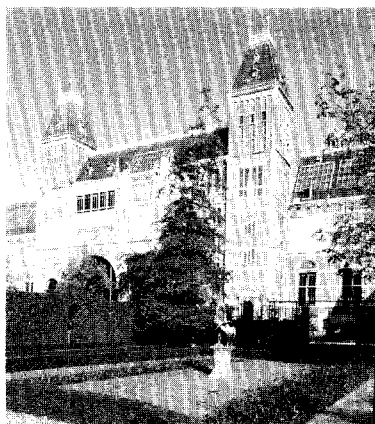
renovatie

nieuwbouw

vestigingen te: 's-gravenhage, groningen, medemblik, oosterwolde, valkenburg en zutphen

Door ons bedrijf werden al vele restauratie-, renovatie- en verbouwingswerkzaamheden uitgevoerd aan dit prachtige bouwwerk, schepping van P. J. H. Cuypers.

foto: P. Wit, Vianen



Het Rijksmuseum te Amsterdam

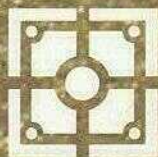
voorstraat 7 postbus 3 4233 zg ameide telefoon (01836) 6600
aangesloten bij stichting vakgroep restauratie



Nederlandse tuinarchitectuur

Bonica Zijlstra
bewerkt door
Lucienne van Ek

1850 - 1940



Nederlandse
Tuinenstichting

Nederlandse tuinarchitectuur van 1850 tot 1940

192 pagina's; rijk geïllustreerd in zwart/wit en kleur; formaat 22 x 28 cm; gebonden; ISBN 906011.721.2; prijs f 59,50

Onder auspiciën van de Nederlandse Tuinenstichting is een uitgave tot stand gekomen met veel kleurrijk en sfeervol fotomateriaal. Nadat in het eerste hoofdstuk een algemeen overzicht is gegeven van de ontwikkelingen in de Nederlandse tuinarchitectuur en de Franse, Engelse en Duitse invloeden daarop, komen diverse ontwerpers aan bod, evenals hun tuinideeën en hun stijlkenmerken en -invloeden.

Verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks bij de uitgever.

WALBURG PERS